СЕЛО ЗА ВІЙНИ

СЕЛО ПОТЕРПАЄ За третьою горою небо позіхає.

Луна йому вночі спати не давала, гранею ребра припікала, лице черленила. На горах припочивала, черлений пояс розперізувала, керваві згарди над селом розстелювала, яснії коси розплітала, перловими хмарами розвивала, гребенистими руками неба досягала.

А її пухкі стопи — де перебійці, де газдів двори, де хліба оденки, де праця в чертогах.

А її дорога димом стелена, жаром жарена, кулями значена.

Де руки робили, там град гранатів, де газдівка була, там земля трісла.

Най село видить, най знає.

За третьою горою небо стогне^ Земля йому громи відобрала, його поріб'я кулями б'є. Раз у раз.

Розступилися гори на два табори. Громами себе розсаджують, кременисті голови собі розбивають, ліси на тріски розколюють, ізвори людьми рівняють.

Заревіли гори, аж небо здригається, аж камінні скали лупаються.

Хто жиє, най гине.

Не тото буря, що ліса не скорчувала, не тото кішня, що коси не вищербила, не тото бійка, що душі не згубила, але тото битва, що

горами мече, але тото різня, що кервою дебри мулить, але тото баталія, що в один мах людей в шухи складає.

Та й тото не гармати, що села не пожолобили, з глинов не змісили.

Під третьою горою вільшина пріє.

Від сонця відвертається, від села обертається.

Бо сонце покмітить, що мерців гойдає, чорну птаху ними годує.

Бо село на ню збануе, що на шибеницю виросла, росохаті голови має.

Бо тота вільшина ліс зосоружила, край дороги фоев смерть закосичила.

Що грубше гілля, то студене тіло, голова вломлена, душа душена.

Най село видить, най знає.

Від третьої гори розігналася селом ретельна говірка, аби люди з села геть виходили, бо вогонь буде. Неприятель на село гатить, військо його в селі зіпре, гарматами привітає. То на тім почастунку само собі військо принуку найде, а ти, хлопе, набік, не заважай, ти варуй життя, бо ті буде треба. Що завтякаєш, бери з собою, квапся, не стій пнем, не жди смерті.

Як тоті хати вогонь перебудуть, то знак тому, що господарські, що село міць має.

Та, віді, тоті карабушки не видержуть кулі, віді, розваляться і попелу не лишуть.

Волові нема до чого почухатися, не токмо гарматі.

Гей, люди, пилуйтеся, на сволоки не дивіться, навкруг хат не крутіться.

Гейби земля в селі задрожала, гейби людей з себе скидала. З кождої хати люди втікають, працю виносять. Але худібка найперша. Женуть її на дорогу, аби хлопці гуртом дальше гнали. За нею бабки на одних возах, а діди на других. Самі такі, що ходити не годні, що треба їх нести. Сільські каліки з дідами разом. За ними діти на однокінках. Що віз дітей, то одна неня їх сокотить, плакати не дає. Відтак все, що путерю має, у верітках та ліжниках маєтки двигає. Відтак церковну марфу несуть. Відтак пси гавкають, села не пускають.

Як вирокувало село на крайню гору, то блідло, гей тото мохнате коріння, що вітер його із землі вирвав і на скалу кинув, аби мокло та й усихало.

Стадо ворін над селом крякало і в ті печери зазирало, де село свої добутки перед неприятелем спрятувало. Отік би тот чорний ворон на людську працю насівся, отік би він тій пригоді радувався.

Аж жовтий лист з дерев падав, так затряслася гора, коли на своїх плечах все село уздріла.

. На дрібну травицю стариню сільську укладала, дітвору молоком частувала, маржинку в рот цілувала.

А довкруги лісам наказувала, аби тихонько шуміли, аби село дежше не тривожили, аби його голубили, йому біль з серця відоймали.

Бо це село, гей старі двері з виглоданих одвірків, за свій поріг упало.

Як заздрів тото місяць, то перепуджений без одежини високими плаями з гір утікає і крайній горі блідими пальцями порожнє село показує, а село постиває.

А як маржинка з гори на колешіньки подивилася і зарула тоскно, то село у личко пісніє і потерпає...

ПЕРШІ СТРІЛИ

Уже приморозки стали відморожувати варті вуха і старшеньких вояків заганяли до мужицьких хат,— а все-таки неприятель не вбігав у сі села, що над Черемошем повиростали.

Уже скрізь довкруги на долах видко було хмари димів та червону луну ночами,— а Черемош збирав із своїх сіл легінів і добровільців і провадив їх до бранки до Путилова або розсівав по селах на оборону.

Було так, що над Прутом скрізь уже ґаздував неприятель, а над Черемошем харчував ще старий ґазда.

Але всі села мали більшу вагу на старого ґазду, чим на нового, і тому легіні з-над Прута ночами викрадалися з-під неприятеля і йшли до бранки до Путилова або ставали за добровільців в котрому-будь селі над Черемошем і разом із справедливими вояками дожидали неприятеля, щоби почастувати його на дорозі кулями старих рушниць, або камінним плит-тям, або колодами і бервенами, які були сховані на верхах понад дорогою. Сі села над Черемошем угадували своїми легінями, що неприятель боїться їх добровільців і засідок, грунів і верхів та темних лісів над дорогою і тому обминає цей небезпечний клин. В кождім селі росла тут своя гордість супроти неприятеля так, як росли ряди гірських добровільців-пушкарів.

Але ще й тісарську оборону мало кожде село. У пан-отця або в школі сидів жандарм, що велів звати себе комендантом і мав під собою зо дві десятки старших вояків, яких пушкарі звали ландштурмаками.

Пушкарі слухали коменданта, але скоса і згорда дивилися на ландштурмаків, що ані одежі, ані обуві не мали, не були охочі до бою, йойкалися і дрожали на студені та кождого ґазди допитувалися, чи не знає і відає, як довго потриває ця ненависна війна.

Село годувало свою оборону.

Пушкарі за харчі не дуже-то дбали, бо нені і дівчата їх допантровували, а дома — невідома, але ландштурмаки були на їду ласі і харчували приязно. Звичайно були вони мовчали-ві, а при їді веселішали і наломлювали свій хорватський язик до бесіди з ґаздами та розповідали про те, як з-під Новоселиці відступали, а відтак бої зводили і знов відступали та неприятеля в гори заманювали.

Зато в неділю мало село параду, бо комендант напереді, а бородаті вояки за ним рядами машерували до церкви.

Тоді ґаздині розступалися перед церквою і робили воякам дорогу та й жалували їх, що такі темнолиці, голодні і дрантиві,— а бадіки поморгували на себе: "Аді, йдут смучі цуріки!"

Молоді пушкарики чули в собі силу і самі дбали про пістолета, про рушниці і про те, щоби верхами уставити і присилити якнайбільше плиття і колод, готових до спаду на дорогу. Були жваві, бгачкі і швидкі та до рушниці спритішні. День і ніч приготовляли оборону села, укріпляли камінним плиттям стрімкі боки дороги, майстрували потайні засідки, розбігалися на розвідини і пазили воєнного діла так, як це молодим ялося. Коли цуріки били поклони в церкві і гарячі мольби слали за негайне покінчення війни, пушкарі вбігали в церкву і повістували комендантові, що неприятель підходить з долів до-ліських і, мабуть,

хоче плаями закрастися до села та хитрощами його здобути, бо пронир у лісах, а дорогу минає.

Тоді село бачило в церкві воєнний алярм, бо комендант у церкві голосно командирував і роздавав прикази, а відтак пушкарі зганяли підводи і що два вояки сідали на вози та й разом з пушкарями везлися напроти неприятеля.

Комендант розкладав і примірював довгі шкла побільша-ючі та глядів то за неприятелем, то назирці за своїми вояками, що поховалися в драбинах возів за спину стоячих пушкарів.

Бадіки і челядь розцікавлювалися дуже і виходили з церкви та вірили, що комендант через те шкло, яке вони звали окяном, видить далі, чим они голим оком, і випитували його, чи вже заздрів неприятеля. Комендант усе повістував з окяну, що видить дим, а в димах неприятеля лишень ледь-ледь, бо бадіки заслонюють йому вид,— а в душі радувався, що бадіки його обступили і перед хитрим ворогом опарканили.

Кортіло бадіків також через окян подивитися на неприятеля, але комендант не зволяв і сердився, коли бадіки допев-нювали, що ті чорні дими здіймаються з вогнів, які розіклали хорватські ландштурмісти сусіднього села собі на загріток.

Пушкарі живо покмітили, що так, як вояки, так само комендант побоюється неприятеля і на привіт йому бере все тільки окян, а не рушницю, але саме тому згуста повістували, що неприятель появився близько села і або миче коням сіна із стога, або варить собі курятину у вдовиці на краю села. Тоді все був алярм, який кінчився окяном.

Але неприятеля не було, лишень ґазди підсміхалися.

Пушкарі мали свій фронт верхами гір понад дорогою, а ландштурмісти мали свою касарню серед села в канцелярії громадській.

Селу було ненаручно доносити їду і воякам до касарні, і пушкарям на фронт, але ґаздині годували з горшків і тісар-ське, і добровільне військо, то за поману, то за повинність. Поману робили тії ґаздині, що їх ґазди або сини також пішли на війну і десь у чужім краю за наживою попід чужими вікнами коло чужих ґаздинь колядують.

Повинність ваготіла на цілому селі, бо і хорвати, і пушкарі могли і самі собі від людей харчів набрати, а по-друге, дивилися через пальці, коли у кого застали вночі незаткані вікна або коли хто випрошувався від підвод.

Спершу не всі знали, що не вільно з хати світла випускати, аж баба Хромейка навчила село вікна ліжниками заставляти. Бо коли забанувала за сином-жовніром і виплакала собі серце та й померла, то невістка спорядила її тіло на лавиці коло вікон і обсвітила, як вівтар, свічками,— а тоді прийшов комендант із жовнірами в хату і забрав невістку та відправив скована до міста. Чужі люди поховали бабу, а за невісткою слід загиб.

А старий Чюрей навчив людей рот замикати. Вертав із долів із донькою та й попасав у місті. Лиш конині дав їсти, лиш перехрестився, аби похарчувати,— а перед ним на другім боці за дорогою гальман народу і війська. Питається він бородатого вояка, чого нарід збігся, а вояк відрік, що мають вішати гуцула. Тоді Чюрея скортіло запитати, за що мають стратити того гуцула. Вояк відповів йому коротко: "За москаля".

Дід не втерпів і дивувався: "Нащо чоловіка задурно тратити, таже москаль світ годує!"

Вояк вхопив ті дідові слова, і за часок дід гойдався синій поруч із гуцулом, а донька сама домів вернула і дідову прич-ку розповіла.

Та й підводи навчилося село в самі мати, відколи прийшла вістка, що полягли всі старенькі бадіки, котрі в перших днях війни виїхали в підводи самі нарошно тому, щоб їх старість військові старшини пошанували і їх швидко домів відправили. Старшини загнали їх в сліпу долину, а неприятель витовк і газдів, і худібку, і вози.

Тому село робило волю і хорватам, і пушкарям і поволі привикало до війни, гей до ярма.

Але прийшла покрова — храмове свято...

Люди не дарують храму і зійшлися в село на відправу, як давніми роками.

Правиться відправа, аж церква дрожить,— тільки мозді-ри не гримають.

Примашерували в церкву і хорвати, і пушкарі. Наперед комендант, гей павич.

Панотець проповідь говорить, як у лист піе, а все за військо, за добровільців.

"Ти, хло сидиш на запічку, а він йде за тебе умирати!

Ти жалуєш йому курку, а він за тебе життя не жалує!

Ти спиш в джергах та в подушках, а він на студенім плит-тю сокотить тебе і талану твого!

А ти, ґаздине, не лінуйся його банушинов та кулешков почастувати!

А ти, доню, не гидуйся жовнірові сорочку виполокати!

Пригостіт, приголубте, парафіяни, сю нашу оборону, аби тісар врадувався, аби Україна усміхнулася, аби наш край удержався!

А ви, сторонські люди, набувайтеся і забавляйтеся грешно, але води в рот понабирайте і не розповідайте кеприятеле-ві, кілько у нас війська та й пушкарів кілько!"

На згадку краю і України бадіки попісніли, бо жаль їм стало за цим зеленим клином над Черемошем.

— Вже нема спасу, коли панотець за цей край потерпає,— пояснювали бадіки напошепки панотцеву бесіду.

А ґаздині м'якли, як хустки, і допевкювали себе крізь плач, що хоч куда сходив би, то таки нема понад сей край красний, та запашний, та веселий.

Храмові гості зацікавилися панотцевою бесідою і стали перешіптуватися з бадіками про те, що над Прутом неприятеля, як трави та листу, та що він отік підсувається під це село.

Зачув ті шепки комендант і вийшов з військом та пушкарями з церкви і став випитувати сторонських людей про неприятеля. Одні рівняли неприятеля з темним лісом, другі із зорями на небі. А всі вгадували, що сегодні він годен увійти в це село і збавити людям храм.

Комендант приказав війську відійти до касарні, а пушкарів розіслав за підводами.

На дорозі показалися натерхані жидівські вози, що везли своїх наляканих пасажирів з долу у гори.

Комендант поговорив із тими пасажирами і приказав своїм хорватам мліві спакуватися.

Пушкарі зігнали підводи, а комендант здає їм телефон і велить собі телефонувати про кождий неприятелів крок та слухати приказів, які він надсилатиме з горішнього села.

— Мене і моїх люДей кличе обов'язок на друге село, а ви, хлопці, будете мати щастя скоріше здибатися з неприятелем. Стійте, як мур, як камінна скала, напротив і бийте його на скамузь. Ломіть йому ноги, розчереплюйте йому голови, витачайте його камінним тачилом, аби не підвівся. Йде на вас нагайка, а ви її настолочте ногами. Леда-хвиля жде вас слава!

Пушкарі горіли. Здригалися, як олені, і обзиралися, чи не видно вже неприятеля, щоби його в саме чоло вдарити. Як одною рукою, піднесли вгору чорні шапки і крикнули дзвінко:

— Слава нашому керманичеві!

Комендант, що сидів уже на возі, піднісся, витягнув шаблю і, вимахуючи нею, гукнув у відповідь пушкарям:

— Гурра тісареві! Пушкарі повторили.

— Гурра Україні!

Пушкарі повторили, а комендант від'їхав із своїми жовнірами двома возами...

Пушкарі почули свою важність і розпустилися в шварми глицями понад дорогу. Очима на дорозі, а руками смерть тримають.

Лиш стрілить пушкар, лиш пустить долів плиту, а життя гине.

Жде шварма...

Рушниці держуть дорогу своїми очима... Буде придибашка...

Але село храмує. Хатами за столами не містяться ґазди і ґаздині. Харчують, набуваються, веселяться. Сопівки говорять жилами, а співанки б'ються крильми по шибах, аж вікна дрожуть.

Ґазди з молодицями попліч позасідали і ведуть голосом по хатах, а руки плечима. Бо у храм і ґаздівська кров до челяді ласа. Тому самі ґазди рівняють себе у співанках до заяця, що сидить на колоді і плете рукавиці, а з колоди до колоди та до молодиці.

Але молодиці однако за пушкарів гадку мають:

Та кувала зазулиця в сивоті в оплоті,

Чому хлопці не співають, ба шо ж би їм в роті?

А коли деді й нені жалували своїх синів, що через неприятеля збавили себе храму і, не ївши, колінкують на скалах понад дорогою, тоді молодиці стали газдів перемовляти, аби вийшли з ними ід своїм дітям та й аби винесли їм страви і храмового пиття.

— Най би легінів не млоїв голод попід серце.

— Най би їм студінь не вигонила їх молоду душу.

— Най би їм молоді суставочки не заклякали на камінних плитах.

— Най би неприятіль не красив кремінь молодою кервою.

Слово за словом та й бисажки таскали терх на кичерю та на груні ід пушкарям, мисливим стрільцям.

Салаш за салашем виходив на світ, навертав ід пушкарям і здоровкався цугарями.

Село храмувало понадвір'ю. Молодиці пишнилися.

Пушкарі зацитькували газдів і ґаздинь, але храм своє право має.

Відтак зумівалися пушкарі:

— Гей, хло шо ті молодиці з нас роблют?

Дєді подавали синам повні пугарі, а сини зарікалися пити, * але за принукою молодиць ломили собі волю і цілували дєдів в обі руки та й відверталися набік і пили, а відтак дєдям і молодицям честь віддавали.

Та й гостилися, та й харчували.

А як пушкарі заспівали, а молодиці за ними голосом повели, то все село збіглося, як бджоли до меду, і вкрило гору понад дорогою.

Плазувало село голосами по скалах та берда'х, як би тесало сталевими сокирами дзвінкі протеси яворові.

А молодиці покивували пальчиками на пушкарів і виводили їх з розуму:

Ой я хочу данцувати, а ви, люди, чуйте, А ви, старі, розходітси, молоді, ночуйте.

Флоери під серцем скоботали.

Чобітки притупували і лупали кремінисту землю.

Очі свічками засвітили.

Кучері вітром літали, молодичині ширинки з голів скидали, коси розплітали.

Пістолета лускали у сумерк вечірній. Охота росла, як ватра в смеречині. Гора металася, підтрясалася-гуляла... Раптом на дорозі: пук! Гора долів ззирається. А дорога: пук-пук-пук! Гора завмерла.

Гейби вітер подув, а два пушкарики відмахнулися, захиталися, далися набік та й потич повалилися.

Зойкнула чорнобрива молодиця, вхопилася за серце і, як дзвінок, упала на землю...

Гора йойкнула...

Дорога дала горі пуду...

Ґазди скочили боками на дорогу і згійкали на жовнірів, що стріляють до людей, як до звірів.

Перелякані жовніри вилазили з придорожних окопів і пе-резнавали, чи багато неприятеля на горі танцює та вигукує, а ґазди сердилися і руки заломлювали.

— Мой брє, ляндштурмаки, та ви гезде шукаете неприятеля, а над Прут вакаетеси?

— То ви на нас з ненападу стріляєте, гей на вовків?

— То ви нам наших синів убиваете?

— На таку роботу лиш би нахарькати!

Ґазди лютилися, а ландштурмаки випрошувалися, що вони не тутешні, утікають із долішнього села перед неприятелем, а стріляли тому, що почули стріли з гори і гадали, що то неприятель на їх життя важить.

Та як вони просили газдів, аби були перебашні, то задки відступали і в темній мряці щезали.

А ґазди їх проклинали:

"Аби вам путь пропала, цуріки безчесні!.."

А згори рагашами сходило у тузі село на дорогу.

Пушкарі несли на рушницях своїх обледенілих побратимів, а молодиці двигали на поясах тоту чорнобриву душку, що більше не дише.

Село шпоталося, дивом дивувалося, чудом чудовалося...

ПОДЕННИК

Де лиш толічка з-помежи лісів вишкірилася, то її челядь укрила. Село на запаску зійшло; де хлоп упрівав — там тепер челідина

вилежується, ротом питлює, войну чинить. Коні, як звір зачують, стають у кружок, а голови всередину, та й фось-кають, та й потерпають, аж шкіра на них дрожить. Так челядь тепер. Дрожить, гей лист на трепеті, рісними словами страх на село пускає. Одна наперед одної.

— Гей, душко-кумко, пропаде наша праця, кровця наша, мозільчик наш студений!

— Гей, світку ти наш бідний, виріже нас до лаби, аби з нас пощіку не було!

— Аді, жидва та лєнка, гей ворон, на село злетіла, килу хліба на сорок левів підогнала!

— Кобих була віща такої години, була бих си від боли не лічила, була бих по-люцки вмерла!

— Бубнили в місті крізь плач: люди, біг з вами, ями копайте, працю ховайте! Кайтеси, люди!

— Де ж я година сінце та й маржинку в яму спрьитати?

— Москаль, ци йкий нетрудний, спрьиче сінце, та й маржинку, та й нас іршених!

— Кажут жиди, шо недалеко, шо дим видко,

— Челідинам цицки рубає, на кіле кладе!

— Котра молода, пуп догори, каже, робит з нев, шо не треба, а котра май старша, обцасом тратує, піков колит.

— Баба до закопаня,— каже.

— На війні нема віри, нема серця, нема жінки, лиш неприятель, та й амінь!

— Ей, цитьте, кумки-любки, не гнівім бога!

Тріщать руки, як їх жінки заломлюють і гріхів своїх каються. Гей квашені огірки, сповзають лиця, коли вони війну руками показують, жасними словами, як писанки кервою малюють. Навкруги чорний, осінній ворон на смерічині кряче, війну повістує, дзюб собі гострить, бабам туску додає. Кліпають ліси, кліпають гори: що дерево — то жовнір, що шпиль — то гармата. Хмари на небі біленькі, наче на смерть убралися, не розлітаються, бо неприятіль сказав їм на однім місці стояти. Сонечко ладан смажить, аби нарід ховати, аби трупів не чути. Річка зі скалами шепотом нараджується, рибку потановляє, кружілом кружить, піну ховає, долин боїться, в жіночі очі кривавим дзеркалом, гей мовня, б'є. Лиш овечки блеють, і травичку полють, та тішуться, що непродані, перебули богородичку, що за довги не пішли марне на ніж. Бо у війні таке право, що довгам "авус", та й людям "авус", а маржинка тісарева, на ярмарок не піде.

— Та й, варе, гріхам і кривді авус?

— Ей, цитьте-ко, душко пишні, не гнівім бога!

Йде селом Митро Пужливий, 'д ґаздиням навертає. Пуж-ливим прозвало його село тому, бо відмалку мав великі вуха, а лице стягнене в клубочок, гей у заяця. Заким ставав говорити, то обзирався на всі боки, схилювався, клав на губи палець і казав: "Цитьте!" Щовесни трясла ним пропасниця, й тоді убирав він два кожухи й синів, гей ялівець. Тої боли набрався, як сидів у криміналі за тото, що панотця на проповіді назвав кацапом. За одно слово. Але вводно газета в нього в то-бівці, вводно панотець та й Дзельман на нього уїдають, що село бунтує, людям у читальні голови завертає. Упав у старість, але на газеті спить, людям новини повістує.

— Ану ждіт,— каже,— новину вам скажу.

— Йку, варе?

— Таже папа римский погиб.

— Але?

— Абих так пшениці діждав. Йдіт, перекажіт попови. Йдуть люди вмисно, панотцеві мельдують, а панотець

черленіє, чобітьми гримає:

— То, певне, той заяць таку бріхню вигадав.

Але прийшла неділя, та й сталося на Митровому слові.

— Цитьте, ґаздині файні, та чемні, та грешні.

— Ба, шо си діє, бадіку Ми'?

— Ой, трівога, страшенна трівога, газдиньки любі, ір-щені!

— Таже не чути ні гармат, ні моздірів, ні вогню не видко!

— Ет! Моздіри лиш на храм, а война йде, єк гать, без гриму. Аді, в селі були тепер вояки, скували попа та й повели до міста.

— Падочку ж наш нешісливий, попа скували? Спасуєш, Митрику?

— Та же, віді, кажу вам, що попа, не того, шо шез би, скували і взєли. Кажут, що піп зрадник і розплодив ціле село зрадників, але цитьте!

Митро Пужлйвий закусив кулак, аби челядь тихо говорила.

Жінки вдарили в долоні й вимахували головами одна на одну, а відтак хрестилися й госпідкувались.

Митро подався в тінь смеречини, щоб його з дороги не видко, обвів рукою, наче шнурком, наоколо своєї шиї, а другою рукою вказував жінкам у той бік, куди попа повели.

— Шо, варе, з ним тепер удіють?

— Ого!

— Але?

— Бігме, зситют. Аді єк у середині чімхає анцвай, нема пардону. Цитьте!

У жінок душа затерпла, лиця попісніли.

— Сарачє, сарачє, йкий то світ настав! Примруженими очима дивилися, як патроля попа провадила.

— Цитьте!

Митро поправив кресаню так, щоб чола не було видко, поклав палець на губи та й водив по жінках очима.

Такі жінки тихонькі, такі миренькі, гей бджоли у слоту. Якби їх не зацитькував, зараз би плакали, голосили. Бо панотець їх похрестив, повінчав, сестрицями в церкві установив, гріхи з них змивав, сварив, кревним небіщикам царство вимолював. Та за то на шибеницю? Такий духовник божий, такий пастир свячений! Що буде з села, коли панотця

стратють? Як від голови тратити зачинають, то на кім скінчать? Чи ціле село "зситют", чи жінки лишуть? Гей, та ж бо то на світі пусте село! Один одного в лижці води втопив би. Таке то все бідне, студене, а таке люте, з'їдливе, таке ненависне! Лиш кару скликає. Лиш по судах тєгаються, лиш сварються та б'ються. Дєді нема, нені нема, припону нема, лиш Канада та сороківці. Такий флетєв, що сокирою майстрував би, хати клав би, тепер у Канаді чоботи пуцує, пишної їди та легкої праці шукає. Дівку в селі, ану присиліть, то урветься, до міста втече жиденята носити, лаю за собов водити. Тот, що на хліб робить, під кулю пішов. Дрібнота, та челідь, та стариня — то все село. То лиш знак, де село було. Таке пусте гніздечко на шибениці, як перце, хитатися буде, не заважить, не за-шморкнеться.

Виводять жінки попа очима на край села, духа в собі не чують. Вістря багнетів навкруг попа, як свічки навкруг гроба, від сонця горять та кліпають до челяді. Німий похорон з села виходить, вітром до села прощі посилає. Війна отік чума — дивуються гори-долини.

"Гей, попе, попе,— думає за жінками Митро,— берут ті з села, гей вола-багрія на заріз. Гіркий твій світ! Але-с нага-раздувавси, але-с набувси! Єк прутчик до села прийшов-єс, а відтак, єк могила, в селі розмістив-єс-си. Зицирував-єс нарід. Та й по челіди в селі брикав-єс. Та й на мою Марічку роз-могилив-єс-си. Навколінки припадала, кулаки собі кусала, єк приповідаласи переді мнов, перед газдов своїм. Підкинув-єс мені сина такого кланцатого, такого опришка, шо дєдем помі-тує, вильми дєдю чістує. "Ти пужливий заяче,— каже,— тіни своєї бійси!" Твій голос, твою тварь, твої очі, твій кулак має. Оберни-ко-си, попе, глипни ми в очи, та й скажи, шо брешу. То ті до ніг припаду, стопи обцулую, жовнірів умолю, аби мні кольбами посікли на мак, навмісць тебе. Тогди не меш мні перед людьми публічити, не меш мні колоти тим мєконьким русначьком, шо під плотом. Але скажеш: "Цес Митро тверділий від мене, раз чоловік цес Митро!" Та й здоймеш пізьму з Митра та й не меш йго кованим євангелєм по голові бити за то, шо в церкві відвернув рот від руки твоєї. Пек єму, осина — ци нам цего треба було? Але єк ти мені ґаздиню споганив, то ти в мене не піп, не чоловік. За тото я тебе

поганив. А однако ше ті ми жєль, ше бануюна себе. Бо ті гей шибеника скували, бо ті ."гаптах" тримали. Кажут: гаптах, попе, зраднику, кацабо!"

Ці послідні слова втекли з Митрових гадок до його уст і вийшли розколеним голосом наверх. Жінки сперхнули.

— Не радуйтеси, Митрику, чужій кривді, то нам усім сму-чя година б'є.

Митро вкусився за язик, зціпив губи.

— То не я кажу, то вояки так попом кленцували,— зі стидом оправдувався й поправля кресаню.

— Будьте зобашні, Митрику, але ви все на попа сукрити-ли за тоті партії. Може то таки ви єго так зазубелали?

— Неволя на него сукритила, сам собі винен. Гезде пішов я до міста, а панич мене надибає та й каже:

"А ваш піп йкий?" "Такий, єк піп",— кажу.

"А він москаль?"

"Божка его знає, прийшов до села, єк прутчик, а відки прийшов, то тоті знают, шо йго до нас післали". "А ти твердий, чи мєкий?" "Я мєконький єк тот, шо під плотом",— кажу. "А він твердий, ци мєкий?"

"Не кусав-сми йго та й не знаю, але він сам фудулитси, шо твердий, єк криця".

— Та й тілько бесіди було,— аді забожуси, шо більше ані слова. Кажіт самі, ци я шос помилив, може, або йкус пляв-зу пустив?

— Най бог криє, Митрику, ми знаємо, шо ви маєте душу. Такий чєс настав, та й решта.

— Хоть-сте челідь, але світе ваше слово: такий чєс настав — смучя година б'є.

Надходять старі бадіки, що подалеки попа з села очима виряджали. Насамперед палицями, а відтак сухонькими ногами ступають, гейби землі не вірили. Спір кашлем вигонять, ребер у собі не чують. Отік оберемочки хворосту ременями попідперізувані. Скривленими тварями *д землі хилються, у прикрих місцях воринння держуться, білу гирю вітрові відоймають. Тіні їх перебігають. Такі довгі, гей дуби, такі лабаті. На траві лягають, на плити сідають, лігма п'ють у потоці воду, бо чують, що з сил спадають, що недалекі їм гони.

— Славайсу!

— Навіки.

— Ба, ци миром, ґаздині пишні та годні?

— Ой, миром, вуєчки файні та славні, позаєк тепер миром.

— А ти, Митрику, попа вирідив з села, а сам до чєліди липнеш?

— Нужда йго вирідила, не я. Ровесники-сте мені, а говорите, гей хлопці.

— Ой, кривдував си, браччіку, на тебе, дуже кривдував-си. "Милі християни,— приповідав,— це не вояки мене кують ланцами, це Митро

Пужл^вий мене кує. Перекажіт ему,— каже,— що пімста ему в'єзи вкрутит".

— Аді, маржинков своєв кленуси, шо-сми нічо не свідім, шо-сми далекий від цего. Не моя путеря попів кувати та й з села займати. Скоро-сте ґазди, то вірте!

Жінки стали за Митром уступатися, стали божитися, що він у серці бога має, слушний чоловік.

Бадіки падькалися, як по похороні, по зморщених чолах долонями били та дивувалися, що такого часу дожили.

— То ті онь, браччіки, нове право вийшло!

— Аби-сте знали, шо так! — потверджували жінки.— До церкви не йди, бо попа нема, до коршми не ввакайси, до міста пашпорти бери на себе, гей на маржину.

— Та й ше не вірют,— докінчував один з-поміж бадіків.— Вчера Василина Пасемкова йшла до міста, а перед містом стоїт варта та й каже: гов! Показує вона пашпорт від віта, а варта тим не контетна. "Ци ти, жоно, не хлоп?" — кажут. Шо вона не проситси, шо не кленеси, шо не божитси, шо, аді, вона чєлідина, а не хлоп,— нема віри. "Задери, жоно,— вибачте,— запаску 'д горі, най пізнаємо, ци ти не хлоп, не шпігун!" Стопиласи, сарака, молодиця з сорому, але мусіла роз-диїти ше один пашпорт.

Бадіки розкривлювали лиця й нібито соромно усміхались, а жінки гійкали, очі долонями закривали, лихословили та клятьбами молодичий сором рятували.

Лиш глухий бадьо Остафій дивився ледоватими очима то на бадіків, то на челядь і намагався зміркувати, про що йде бесіда, але не міг відгадати.

— Коли ми внука були не взєли, був бих мні відвіз до дох-торя, аби провертів ми уха. Вижу, шо надходит смучя година, але чути не чую, хоть з гармати стрілєйте.

Жінки давали йому знати руками, що тепер ліпше не чути, бо війна надходить. Так, як на церковних стінах та на кафле-вих коминах війну оглядали, так її глухому Остафієві представляли, аж бадіки сердились і протинали:

— Ей, коби-сте своїх газдів узріли, то би-сте до штурму бігли. Де бабам до войни? Обіськатиси, золити, та кури смот-рити та й пужітиси, рівно з жидвов.

— Та-бо й страху дає та смучя година! — перервав Митро Пужливий. Сегодни рано прийшли паничі до канцелярії та й віта скасували. Самі вогнем кресали, аби йго вибирати, а тепер кажут: "Письма не знає, п'єнюга остатний, глуздів не має!" А до БІТОВОГО заступника каже комендант: "Мой, брє, ти відтепер БІТОМ, але пантруй, шо ті кажу, бо від тебе будем зачинати буки давати, село тратити!" Чуєте, шо каже?

— Про мене, най каже,— відозвався один бадьо, спльовуючи.

— Про мене, най каже,— повторила решта.— Шо-сми синів та внуків під кулю дали, шо остатний фіст на форшпани держимо, шо маржинку й сінце для воська тримаємо, то за то село тратити? Таже ми вже без шибениці страчені, таже на нас шкода вже шибениці, шкода кулі. Мой брє, шо таке пусте верзеш, ніби ми діти, нібито тісарь таке право видав?

— Ей, цитьте, браччіки, не вадьтеси, аби не зачули, генде дорогов, єк мурашки лазят.

— Най чують, ми не боїмоси за правду, ми не пужливі!

— Ану з свічков шукаі^е тепер суду або старости: все на Венгри втекло,— представляв Митро..

Челядь прилучувалася до бадіків і притакувала головами їх бесіді. Бадіки ковтали палицями в землю й докінчували:

— Єк заступник віта на твого сина уру має, то ти собі, Митрику, бійси, кілько хочеш, але села не рунтай, чєліди не полоши. Ми не з тих страшків, шо їм, вибачте, бз... ми дзво-нют.

— Преч би си казало,— стидались за Митра запишнені жінки.

Жидва бризнула, як хвиля болота, набік з дороги, бо дорогою гнав на коні жовнір, аж за ним ковпіт летів.

Бадіки й челядь повставали, гей опарені. Заслонювали очі від сонця й зором перелечували всю дорогу.

—" Падочку наш, уже восько до села йде! — крикнули нараз жінки.

— Аєк, іде наша кіннота, а за нев фантерія і артилерія,— потверджували ті бадіки, що колись служили у війську.

— Шо ж ми, бідні, тепер будем робити? — заголосили жінки.

— Будете газдів своїх приймати та гостити, газдиньки любі,— потішали бадіки.

Жінки сплеснули в долоні.

— Вадь, там і наші будут?

— Подобає, шо будут. Де люцкі, там і наші.

— Господь би з вас говорив, вуєчкі пишні та злотні! Куди котра поперечнішу дорогу знала, збігали жінки долів

ід тісарській дорозі, гей серни 'д воді.

Бадіки стягнули на собі ремені на послідну пряжку, щоб із них не поспадали, і попри воринння сходили надолину, глипаючи ід дорозі.

Кіннота напереді, коло дороги на левадах пристановля-ється. Драганисті коні, гей змії, витягаються, згорда ступають, головами вимахують, гейби з собою розмовляли. Жовніри враз із карабінами отік приросли до коней, отік би їх разом із кіньми з тисового дерева витесав.

Вози накриті дорогу марфу везуть і помаліше їдуть. Така їх безліч, так рівно іде. Одна лінія. На колісницях гармати в скринях. Отік велетні на млинських колесах одпочивають із зажмуреними очима. У крок за ними йде піхота. Весь ковпіт на неї сідає, вся дорога їй під ноги паде, все сонце її пражить. Отік на тій дорозі трепетовий ліс росте, отік од вітру хитається.

— Ей, госпідку милосердний, йкий-їс добрий та уважний на оці гори! Ци жид, ци пан, ци восько, кожден-кожденний тут оборони шукає,— зітхає один бадьо до другого.

Гей ворон ріллю, жиди обступили військо. Накроїли в кошелики грінок хліба й подають його жовнірам, але жовніри не хочуть приймати. Цигари беруть, а хліба не хочуть, свій ко-місьний дівкам роздають. Дівкам у другім ряді місце, ґаздиням у третім, а бадіки на самім заду. Все село збіглося, мир-миренний. Видивлює село очі, щоб СБОЇХ розпізнати — нема ні одного вояка з цього села. Тому молодиці й дівки маркотні.

Раді би бадіки діпхатися наперед, раді би з вояками заговорити, дати їм своєї люльки попахкати — жидва не пускає. Сільський Дзельман гейби став за ґазду для війська. Бігає й розказує бадікам, де стояти мають. Свому синові гонор веде, дорогу робить, щоб не завалявся, щоб черевички не заболотив, бо то адвокат, голова велика, судом і містом трясе. Бадіки роками його не бачили й не пізнають.

— Шо, варе, за коропуз?

— Таже це Дзельманів, тот адвокат, шо з міста перед воинов дав драла,— виясняють ґаздині.

— Най шєзне, йке гарбузе безчесне! Вчера діти за ним кицками метали, то просивси, єк мала дитина, а сегоднє він до воська на бесіду перший!

Таки кортить бадіків до війська заговорити, таки понад голови розпитують:

— А були-сте в вогни, небожєта?

— Ой, були, вуйки, за сільнов горов, на ті долині. Декотрі бадіки знали й ту гору, й ту долину й дивувалися:

— Мой, брє, таже то жоліб, то межи скалами, було йму раз патороч зробити, аби не налазив на села,— каже один.

— Рахувати, неприятіль був у дирці, лиш було ї заткати,— перездоганяє другий.

— Так, гейби з керниці пив воду, лиш було погань забіг-чи та й трутити,— виводить третій.

— Мой, брє, було йго ста загулити, були бих 'го буччєм убили,— додає інший.

— Не бійтеси, ми йго добре шкробнули, дві гарматі відо-брали-сми, буде нас мати в тємці,— гордувались вояки.

Оподалік знов інші бадіки відгадували причину, чого військо в гори зайшло й одпочиває:

— То не буде инак, лиш наш тісарь добрий, землі не хоче, збефелював: пардон. "Людей мені не каліч",— каже. А мос-калеви чоловік ні за що, най люди в керви плавают, він землі хоче.

Ті, що при війську служили, нагадували:

— В шістдесят шустім ми таке саме пацили. Сербови межи очи плюйте. То нехарь. Гадаш, шо ті цулує, а він тобі ніс відгризає.

Жиди й пани радувалися військом, воякам цигари запалювали. Молодиці випитувалися, кілько мерців було. А відтак розпитували, як тоті мерці виглядають, як їм на ім'я й на порекло. Тяжко зітхали. Діти на воринння повилазили, пальці в роти позатикали, надивитись не могли, кабати й карабіни обзирали. Що кіл — то людська дитина.

Розбезпечилися й собі бадіки й забагли доконче через глоту до війська протиснутися. Стали жиди їх спирати, плечима відтручувати.

— Не тручьий, гадино сороката! — обрушилися ґазди.

— Проредітси, пейса! — крикнули путерніші бадіки.

— Обсіли-сте восько, гей вуши чупер,— обізвались інші,

— Уступися, сараньчо чорна та омразна! — додали ґаздині.

Жиди розлютились, гей оси, й підоймали до бадіків руки, гейби хотіли їм очі видерти. Прозивали бадіків розбійниками, медведями та кацапами й штуркали їх ліктями збоку.

Така лють бадіків напала, що палиці вгору попідносили й так дорогу собі мостили.

Жиди заґвалтували, жидівки запіворили на ввесь голос. Отік би їх хто різав, отік би їх пік вогнем. Обступили бадіків густими рядами. Вчинився рейвах, гей у ровті.

На млі ока побіг Дзельман враз із сином крізь військо до військових старшин і просив рятунку, бо, мовляв, хлопи жидів і панів на мак розбивають. Круглий, гей бочка, Дзельманів син отворив лотоки свого адвокатського красномовства перед військовими старшинами й аж заслинився, як представляв те, що бадіки перед хвилиною до війська говорили. Порівнював попа з дуплавим дубом, а бадіків із шершенями.

— Панове,— каже,— дупло вже розбите, а шершені, тим розлючені, не тільки нас, але й вас покусають. Бороніть нас, панове!

Дзельман припав на коліна й лігма стелився та вираховував тих бадіків, що йому були винні гроші й не хотіли їх оддати, лиш казали: "Пиши пропало, москаль на тобі буками їх відкарбує!" Не говорив, але плакав, волос собі з голови микав і заклинався, що на кожне слово присягне, що життя собі непевний...

Як на сталевій пружині підскочив Дзельман, коли військові старші дали жандармам розказ, щоб із ним протокол списали та й щоб перетрясли, скували й забрали небезпечних хлопів.

Заки що зойк, виск, ревіт, гармидер і вереск підоймалися, гей вогонь у сухім сіні. У глоті шпильки не пропхав би, а всередині бадіки палицями в повітрі обганяються. Глота хвилює.

Гей великий чорний човен гойдається на збурханім каламутнім озері. Куди сила заважить, туди хвиля б'є, туди потоки зойків переливаються, туди долина робиться.

Вояки урвали гнучку розмову з дівчатами й дивувались, чого жиди присіли бадіків, гей мухи стра.ву.

Прилітає на коні комендант жандармерії з відділом вояків і жене просто на зглочений натовп.

— Пляц, .пляц, пляц! — почулися голоси.

Натовп на дух розступився й отворив дорогу аж до самих бадіків. Комендант затяв коня і, вимахуючи шаблею, влетів на бадіків так нагло, що кінь став дуба й передні ноги підніс 'д горі, щоб не тратувати людей. Вийняв книжку й почитував з неї бадіків, а почитаному казав вийти насередину створеного місця і ставати в ряд. Відділ вояків одгородив юрбу від вільного місця.

Вийшло дванадцять читаних бадіків. Кожний здіймав кресаню й дивився на коменданта, гей на придорожну високу фігуру. Лиш глухий Остафій не відозвався "гир" і де виходив зараз по прочитанню. Другі бадіки за нього відозвались і показували йому на миги, що має ставати до гліду. Як виходив на фронт, то представлявся комендантові:

— Провертіт ми уха, бо нема тої гармати, аби я ї вчув.

Комендант закляв гостро Остафія, а прочитані бадіки брали його попід пахи й уставляли до гліду, щоб комендант не злостився дурно.

Остафій станув у ряді скраю й обзирав бадіків, начеб їх перший раз видів. Скільки разів скавулені сиві бадіки намагалися просто стояти, але ані на п'ятах, ані на пальцях без палиць не могли встояти й шукали ногами кріпкого місця та подавались набік,— стільки разів його рот роззявлю-вався й корчив на мохнатім лиці зморшки так, щоб воно сміялося.

— Мой, мой, мой, йкі-сте дужі, йкі-сте глянцовані!

А відтак плескав сусіднього бадя по горбі на плечах і показував комендантові:

— Паничю, з цеї парми не буде хліба, саме кочьинє, йкі таністри на плечях!

Бадіки погрожували йому пальцями, щоб мовчав. Глипали то на себе, то на коменданта, то на вояків, що стояли деревом і гейби очима питалися, що буде далі.

По юрбі повіяв легіт здержаних усміхів і швидко в траві губився, гейби списів-багнетів боявся.

—, Віт є межи вами?

— Ой, віта даст-біг, паничю!

— Тринадцять вас таких файних! — крикнув комендант і шаблею дав знав воякам,.

В один дух станули вояки перед бадіками і сковували їм руки.

Бадіки деревіли. Скляними очима дивилися на свої руки, святих призивали, отченаші зачинали й уривали.

Отік би з високої скали в темний яр раптом попадали, отік би в'язи поломили, голови порозторощували. Десь тоті ліси пощезали, десь тото село в землю сховалося, лиш кремениста мокра скала над ними, лиш темне, гниле листя під ними. Як тото листя у трубочки звите, не бачуть бадіки ні світа, ні сонця. В очах їм потемніло, щоб ланців на руках не виділи, щоб не жалувались, що їм пучки синіють.

Лишень щоб гріхи свої виділи.

— Шо-сми дес у п'єтничьку заскоромивси, прости ми, боже!

— Може-сми чужу маржинку вдарив, позбиткував із пізьми!

— Дедеви гробу від десіть годів не застелював.

— Ненин хрест зогнив, а я йго не направив.

— Був-сми захланний, на Іллі траву косив-сми.

— Десь патичьок у лісі навадивси, от-сми го взьив на ватру.

— Май ген там потер-сми кумови ребра.

— З чужов газдинев тричи здибав-сми-си.

— Віді, в тій ситі в куми горівка була, знак тому, шо-сми зломив присягу.

— Котроїс неділі на боже не дав-сми, з ременя вигорнути лінував-си.

— Сестру процесами скривдив-сми, скривдив. Шо вісім моргів, то не шість, нема шо казати!

— Через пола триціть годів у церквах не був-сми та й сповідати не сповідавси,— признавався Митро Пужливий.

— За що то патичє сковуєте, шо дес заїчика бабі з ліса принесло? — боронився глухий Остафій.

Повилазили гріхи наверх, гей сови на сухі, кострубаті смереки, та й дивлються на сковані руки бадіків.

Такий мороз од гріхів їх віє, так рясно бадіків інеєм присідає, щоб, трясучися, гріхів своїх перед людьми стидалися, щоб сором мали.

Жіноче голосіння з юрби завіває, бадіків теплими дерга-ми вкриває.

Гейби їм голови гладили ґаздині, гожі та годні.

Вояки сердились на бадіків, що не слухають їх розказу, що пнем стали і з місця рушитись не вміють.

Комендантовому коневі текла з зубелів піна й падала на задніх бадіків.

Жидва плескала в долоні, на бадіків скреготала.

Повели бадіків горі тісарською дорогою й військовим старшим у руки передали. Військо їх обскочило, карабінами їх обгородило, гей муром, од села відлучило.

Нікому до них не доступити, нікому з села до війська наблизитись.

Лиш сонце з лісів через багнети перегулювалося й на сивині бадіків білими крильцями мерехтіло, щоб село їх здалека розпізнавало, щоб їм гріхи простило.

Але село в тривозі, лиш навкрадці бадікам прощі посилає.

Селом патрулі ввихаються й перетрясають хати скованих бадіків. Небезпечної речі шукають, усе перевертають, пере-зирають, гверами пересмотрюють. Ґаздині отвирають писані скрині й потерпають, щоб папуша тютюну не знайшлася, щоб напасті не було.

На царинці біжуть діти за патрулею й мельдують, що в кукурудзах москаль сховався.

— В котрих кукурудзах?

— Генде при дорозі. Такий чорний, лежит і зубами креше.

Патрулює патруля в кукурудзах, боками заходить, гверами цілить. Дітвора розцікавилася, грудками мече й місце показує, де неприятель сховався.

Вже є! Лежить вусатий, набресклий бадьо, в чорнім петеку і чорних холошнях. Кресаня під головою, одна рука під приділком у холошнях, друга гейби курятам їсти давала. З роззявленого рота слина, гей жабуриння, на твар стікає, мурашкам смерть завдає. Хропе, аж душиться, аж кукурудзяне листя дрижить. Жили на шиї, гей ремінні волоки повибігали, щоб комарі їх вертіли. Коло нього на сторожі кована палиця лежить. Краще від ґазди лежить, кукурудзів не поламала, нічим не повалялася, зористими бляшками усміхається.

Підіймають бадя, на ноги кладуть. Бадьо паде назад на землю, гей підпилене дерево, кукурудзи ломить, привалює.

Дітвора сміється, в очі бадікові заглядає.

— Це отік віт!

— Діправда віт!

— Аби-х так здоров, шо віт!

Вояки врадувалися, що діти війта розпізнали.

— Ми за ним шукаємо, а він тут!

— Вони п'єні,— виясняли діти.

Винесли війта на дорогу, горілиць поклали, а самі за фі-рою шукали.

Діти кропиву руками рвали і з війта муху обганяли.

Спровадили вояки фіру, вергли в драби війта й поїхали його дім перетрясати.

Повновида війтиха відразу вгадувала, чому її ґазда, гей ніч, п'яний.

— Єго з вітівства дурно-пусто скинули, а любчьик мій з тої грижі, з того туску...

Та й голосила, та й лице йому мокрим рушником обтирала. По ревізії повезла патруля війта й війську передавала.

Ішли на небі зорі молошною дорогою, а під ними маклерувало військо тісарською дорогою та й бадіків із собою вело.

Вийшли ґаздині 'д горі на дорогу, щоб газдів своїх вирядити, щоб знати, де їх сліди цілувати.

Як той шум у темнім лісі, як сонне видіння пішли-пропали.

Приповідали жінки, гей за мерцями, щиро: як ґазди їх ґазди ніжки собі сходять, усю нічку ока не зажмурять, з жури почорніють.

Слізьми вмивалися й голосили, що тверде залізо ґаздам ручки попереїдає, що ґазди їх уже 'д хаті не вернуться, з високої полонини скороми не принесуть, у кедровії трунви з ними не ляжуть.

А коли сплакані ґаздині домів вертали, то плач у собі запирали, по голові долонями лупали й одгадували причину, за що їх газдів найшло таке тверде здекуційство.

— Аби хоть за ніготь мав провини, то би не жєль було!

— Аби хоть дома не ночував!

— Аби хоть солімку чужу настолочив!

— Ніхто такого не чув, не видів!

— Говоріт свеї,— перериває ука війтиха.— Кого має найти напасть, то й дома захопит. Аді мого через смучій по-менник забрали.

— Через поменник, кажете? — довідувалися приязно та щиро ґаздині й руки підоймали.

Війтиха хмарила лице й повістувала:

— Кажу, шо чуєте: через поменник газди-сми-си збула! Каже піп на сороковусти: "Вітихо, я нові поменники спровадив, а подивітси. Траба й за небіщиків дбати, траба душі чьисто та файно держєти",— каже. "Та же я ше дідів поменник маю, аділ, єкий повний!" "Це р^б,— каже,— це не поменник. Чіму ви не вбираєте драптиву дранку, єк ідете до дому божого, але берете білу чісану сорочку, та й фустку броцку, та й коралі,

та й киптарь смушковий, та й постільці легонькі? Чіму,— каже,— з-під маржинки чьистите, в колешни солімку та й листєчко стелите? А душі руб'єм обвиваєте? А душі гірші від вас, гірші від маржинки? Ей, вітихо,— каже,— шукайте блєшку, най вам поменник переміню!" Розвєзую я платину, тегну корону та й даю, а піп надух душі перепустив у новий поменник. "Нате,— каже,— поминайте, аби душі були шіс-ливі!"

— Аби-сте трівали, вітишко люба, та же він сніськo так і нас ними наділив,— не втерпіли й переривали ґаздині та й руками по запасках били, гейби слід важкої згуби узріли.— То такий, отік кантічка, у чорних рамцях, а насередині чорний хрест з трьома перехрестями. Такий, вітишко чесна та годна?

— Сніський такий, сестрички пишні; але аби-х не збрехала: то хрест на нім такий, гей тот деревлєний, шо дєк повісмом обвиває, єк за колідов ходит.

— Гирішний такий, під ним отік барвінок ловитси; правду кажете, вітишко!

— Аже ждіт-ко! Та й приношу я тото 'д хаті, під сволок тичю, та й байдуже. Але сегодне жовнірня грим у хату та й трісе-перетрісає. В скрини нічо, в полицях нічо, в коморі нічо, в оборозі сіно, в печи попів, а над столом кажут: "Що це?"

"Образ", — кажу.

"Це кавалок дошки, бабо, ти здерла образ!"

"Ні,— кажу,— це образ, ще мій дід до него моливси".

"Де-сте богів та світців ділі?"

"Були боги та й світці були,— кажу,— але шос від диму вигибли, шос муха ззіла".

"Брешеш, бабо, тут царь був!"

"Ні,— кажу,— боги та й світці були".

"Агій",— кажут та й образ здоймают до світла.

Перехрестила-сми-си та й очінаш говорю. Подивилися та й образ миром лишили.

"А від сволоком шо, бабо?"

"Поменник",— кажу.

Здіймають і перезирають.

"Ій-га! — верещют.— Та це хрест московский, це писане московске!"

"Знає 'го господь, то піп нагилив душям",— кажу. А вони поменник до ташки, а моего далі.

— Дознаки так само й наші поменнички забрали,— скрикнули ґаздині і вдарились по полах, гейби ймили тоту руку, що їм пакість робила.

Гейкали та йойкали довгими голосами й по головах бились, що такі, гей довбня, тяжкі, такі невдогадливі, такі загрижені.

Війтиха за рукави їх ловила й потверджувала.

— Отак, єк вам, Дзельманови розповідаю, а він, хоть не наша віра, каже: "Аби-сте знали, шо через тоті поменники піп та й перші ґазди пожиют смерти..."

— Най си преч каже! — заверещали ґаздині.

— Преч би си казало! — додала війтиха.

Долоні на грудях складали, ід зорям споглядали й жалісливо просили, щоби святці з їх газдів ланцюги здіймали, щоб їх порятували й од смерті оборонили.

Але річка голос їх шумом ловила й на росу завертала, щоб не виходив із села, щоб село не пустіло.

— То не дурно мені сеї ночи мої дєдьо приснилиси! Дес весіллє роблют, мене віддают. Не данцуют, ні! А все по своло-ці лускают та лускают...

— А ваш поменник був також під сволоком?

— Аєк, під сволоком; та й дєдьо там писані.

— Кайтеси, люди, кайте!

— А ви чьому поменничьок не спрьитали, коли дєдьо вам дали знати?

— Бо сми така розумна, най не кажу.

Ґаздині йшли мовчки. Одні намагалися пригадати собі свій сон із останньої ночі, аж зашінки на собі рвали; другі гадки свої збирали й перемірковували ще раз війтишину бесіду, кінці її докупи складали.

Гадки коло сволоків, гей мухи, літали, на поменники сідали, а ґаздині руки собі ломали й головами притакували:

— Таки через поменник!

— Видко діло, шо через поменник!

— Бігме, через поменник!

— Знає 'го біс!

БОДАЙ ЇМ ПУТЬ ПРОПАЛА!

Неподалеки гримлять гармати, але ґазди й ґаздині хвалять собі верем'я і сапають на царинках ріпу, що до них з землі барвінковими листочками усміхається. Видко ділу, що битва наближається, бо мости горять, а над людською працею хмари диму збиваються, дороги ковпотом закриваються. Видко, що москаль цурікає свого неприятеля в гори, межи Гуцулію.

Квапляться бадіки на царинках, бо на вечір гостей сподіваються.

Але гості прийдуть борше, бо кінні стежі вже кругом мигають, ліси перешукують. Тому бадіки з челяддю лишають роботу й розбігаються до своїх хат, аби бути дома, талан сокотити. Лиш дві царинці не зважають на прихід війська і не відправляють своїх робітників 'д хаті. То з сего боку вориння Василь Мочернак із своєю супругою Марікою та трьома доньками попідпиралися на сапівнах і від ранку всіма голосами ведуть сварку із своїм сусідом Митром Гушпаном та його супругою і чотирма доньками.

Лють розпирає їм серця через легіня, що полюбив був Мочернакову дівку і гадав з нею одружитися, а відколи був на урльопі дома, оскочив і став писати письма до Гушпанової дівки. Сварка йде ніби з-за вориння,

аби Гушпанова лаба не робила собі перелазу з Мочернакового воринння, бо всі Гушпани на світі не вартують за одну воринку. Але керманичами сварки є обі подруги, що ні на хвилинку не замовкають. Сердитість росте, як ватра із колючої смеречини. Слова летять вітром навпроти себе і, здибаючись чолом до чола, вдаряють на себе грімко і завзято, гей рогаті барани кудлаті.

— Хавки в лаї вам перекривилиси, попереки вам пере-ломилиси,— кричить суха Гушпаниха.

— Кропивами та хобзами вінки погубили-сте,— кричить круглобедра Маріка Мочернакова.

А доньки з обидвох сторін гійкають ще голосніше і сапів-нами собі погрожують, аж до воринння навпроти себе підбігаючи і білими зубками скреготячи. А що тільки дівчата коло воринння до себе зближуться, тоді оба ґазди кладуть у рот пальці і свищуть дзвінко, та сапами вимахують, та й криком заповідають, що зараз буде каліцтво і кримінал великий. Тоді кожда неня завертає назад своїх доньок і вцитькує їх, щоби свою роботу робили і навіть оком не повели поза воринння на пометення, на нечесть і осоругу людську, на гаддя сорокате, пуголовиці безчесні, чорногорське насіння, погане коріння.

Огонь, не слова, кидає челядь напроти себе навіть тоді, коли над селом загуділи високо два воздухоплави, яких усе село з-під долоні одним оком провадило на мадярський бік і до біленьких голубців рівняло.

На млі ока всі улиці в селі вкрилися возами, кіньми і об-порошеними та обпаленими жовнірами.

Покотився селом клекіт, а груні стали перекликатися.

— Мой, хло', аді, мадяри знову цурікаются!

— Варе?

— Уже!

— Спрєч маржинку!

— Най біг криє!

Хтось пустив гать на село, бо жовнірня напливає в село, гей вода в долину. Всі толоки повні, улиці набиті, груні вгинаються, хати ходором ходять, жовніри тут ґазди, а бадіки, гей наймити, увихаються. Гей пацьорки, зсилюють вояки ґаздівських коників, доють корови і вівці, ріжуть воли й телиці, варять собі м'яса та розвалюють мідяними кітлами горни над гуцульськими печами.

Мужва довкруги хат виспівує бгачкі мадярські пісні та гонить за молодицями і дівчатами хоть би й на поди коле-шень та зимарок або на обороги та стоги сіна.

Йде селом вереск, зойк і гомін, гей вітер жереповими корчами.

Село робиться тісарським.

Комендант і старшини вже розтаборилися у Дзельма-новім дворі. Тут головна кухня смачні страви виварює із ґаздівської птахи, із ґаздівського масла та скороми.

Тут у городчику довгі столи, під смеречиною в холодах застелені, вгинаються, а за ними лицаті старшини спивають зелені вина та моргають на Дзельманові русявки капанисті. А навкруг них варти ходять, гверами полискують, людям кольбами накивують, мадярські клятьби вигукують.

Сонце утікає у ліси та бори, а Гуцулію саміську лишає.

В один раз стають капрали село згонити. Малий чи великий, старий чи молодий, жінка чи дівка, най бере рускаль та кіяню, най іде шанці копати. Почерез, саму середину села, попід Джемегівський грунь мають роззявитися окопи на млі ока.

З села зробилася одна довга лінія по самій середині. Буде в селі баталія, буде село упрівати.

Старші бадіки підходять назад церкви і бідкаються, що церква лишиться на один стріл від лінії на східнім боці. Передтогід котрі церкви лишилися в сусідніх селах на російськім боці,— то їх усі попалили мадярські війська, а котрі церкви припали на австрійський бік, ті стоять не кинені, бо москаль не киває церков.

Це пригадують собі бадіки і просять капралів, аби не лишали москалям церкву, аби її на свій бік брали. Але капрали їх не чують, гверами накивують.

Бадіки лігма стелються і просять братів церковних, аби вступилися за домом божим.

Тоді перешіптуються і збираються щонайважніші ґазди, щонайсивіші голови, щонайукладніші роти і йдуть ід комендантові до Дзельмакового двору, а за ними йдуть капрали та й підсміхаються.

Най буде, що буде, але ґазди мають коменданта просити за божий двір, за боже діло.

Йде повагом сама стариня, сам розум і статок, сам сивий волос. Напереді оба патентарі, що були в боснійській війні ранені і на тісарський патент гроші фасують. Святе життя мають. Лишень патентарі в чоботях юхтових, Лиш на їх киптарях тісарські медалі

звисають, лишень вони оба носять тісарську бороду, на самій середині голену.

З ними рівняються найстарші браття церковні і щиро та надійно покладаються на патентарів.

— Коби-сте, Грицьку, та й ви, Митрику, розповіли старшому комендантові, що коли москаль спалит дім божий, то село не збірує другу церкву покласти.

Патентарі впевняють, що все розкажуть до прикладу, і намагаються йти кроком, аби медалі не стидались їх ходу. Увійшли ґазди на Дзельманове подвір'я і поскидали капелюхи.

Тоді приступає до них Дзельман і випитує про діло та радіє красними словами, що найдужчі ґазди зайшли до його двора. Він вказує ґаздам, що онде в городчику під смерічкою при столі сидить комендант з його доньками. Бадіки намагаються туди увійти, а Дзельман здержує їх словами, а сам вихоплюється наперед з капралами, і насамперед капрали, а відтак він, повістують щось комендантові про бадіків та все обертаються і руками на них вказують.

Патентарі спускають на військовий лад руки вдолину, а киптарі з медалями видурюють наперед і начинають говорити:

— Пишний та срібний орле-соколе, проводаторю ті-сарський...

Але комендант не дає їм говорити, вдарив кулаком об стіл і гримнув на капралів. Бадіки догадуються, що комендант сердиться на капралів за дім божий, а комендант порахував їх рукою і накивав на капралів так остро, що Дзельма-нові доньки спудилися і побіліли та й відійшли від стола, а Дзельман за ними.

На газдів падали слова коменданта, як надія, як гадки божі, як розум тісарський.

Розскочилися капрали від коменданта і обскочили газдів та й запівкали голосними півкавками.

Тоді, гей з-під землі, появилися жовніри з багнетами і в одну мить скували бадікам руки та приказали йти через дорогу на толічку коло церкви.

Бадікам заперло дух. Обертаються ід комендантові, підоймають і показують скована руки, очима благають, але жовніри кольбами руки надолину завертають, силоміць газдів з городу витручують та в ряд їх укладають і накликають, щоби держалися рівно. Бадіки ще більше зуміваються і голосно просять коменданта, аби вислухав патентарів, людей тісарських. Тоді кождий жовнір схоплює свого бадіку попід сили і виносить його на дорогу так живо, гей половик курку. Бадіки, розглядаючись жалісно, накликають патентарів, аби комендантові розповіли правду. Патентарі, скована і зібгані від штовханців, оправдуються, що вони нічого незугарні, бо бесіди не знають, а капралам лише збитки в голові.

Високий, довгоухий, бородатий капрал приступає до патентарів і валить їх поличманами.

Бадіки деревіють, але під кольбами машерують:

— Пани наші чесні та грешні, шо ми вам винні, шо за дім божий вступаємоси?

— Таже ви наші, а ми ваші, чого нас закували-сте?

— Ми передтогід неприятеля плитєм з гір били, а ви нас так частуєте?

— Шо з нами виробляєте, пани наші любі та гожі, оборонці наші путерні?

— Дайте-ка звагу, погодіт кришку, пани тісарскі! А до Дзельманового двору накликають:

— Обізви-ко-си за нами, Дзельман, талан бери, лиш кинь слово за нами!

— Перекажи-ко нашим ґаздиням, аби маржину тобі пригнали, най би-с нас розкував, роздиїв!

— Дзельман, гив! Мой Дзе'... Не бари-ко-си, саняку, за нами!

— Подиви-ко-си, єк нас несут попід пахи!

— Ану, полічи поличмани наші! Дзельман, задиханий, подогонив бадіків:

— Я вас, ґазди, не лишу, як своїх очей в голові не лишу. Я вже біжу до ґаздинь ваших, най вас ратують з цего припону. Чому би я вас не забезпечував? Знаєте добре, шо я ваш сільський чоловік, а не зайда. Але видите, який горами тер-тус, не одно мені тепер на голові, а я хочу знати дознаки, чи кого з вас не забув, не пропустив з теми. Аді, не тепе-рішний-сми вже, а був бих патентарів гет поминув, бо гадав-сми, що вас лиш п'ять, а вас сім, нівроку! Я біжу, не йду, любі мої...

Ґазди стали навздогін просити Дзельмана, аби брав весь їх талан, лиш аби витягав їх з напасті. Дзельман обертався і відпекувався талану та ще раз перелічував газдів та божився, що справився їх рятувати.

А ґазди жалісно за ним поглядали і пригадували йому, аби не забув ані одного.

Високий, довгоухий, чорнобородий капрал спер Дзельмана, пошепотів з ним щось набоці, поплескав по плечах і побіг за бадіками, а Дзельман у село.

Капрали і вояки завели бадіків під церкву і тут на мураві уставили в один ряд.

Обіцянка Дзельмана та його шепотіння з бородатим капралом облекшили душі газдів, і вони слухняно і надійно вп'ялили очі в горішній хрест церковний, коли жовніри їм се приказали. Жах і тривога уступали й утікали з бадіків високо аж на церковний хрест, що видить їх всю пригоду і зумівається та чудуеться, що такі ґазди мають клопоцію. Стали бадіки хреститися та дякувати госпідкові, що полегшив їм їх неволю, зіслав їм надію, як веселичку на небі.

Очима хрест цілували, божі рани прикликали, сковані руки підіймали, аби хрест поздіймав ланці їм, грішним, аби село заступив перед напастями, аби зволив мирно нічку переночувати, аби...

Луснула сальва з-поза плечей бадіків, і всі вони попадали покотом на землю, гей орли пострілені, гей гаджюги від-чімхані, гей струджені подоріжні, на дорозі вбиті.

Впали ґазди куди котрий, як вітроломи від бурі. Одні гримнули трупом горілиць і не ойкнули, не писнули. Другі вигинаються та корчуть ноги і, тримаючись руками землі, поринають лицем у траву і конають. Один патентар скочив був, підбіг, загоспідкався і, заточившися колесом, упав у траву. Ще гримнула сальва, ще ворухнулися декотрі бадіки, а відтак лежали всі у траві, як німе камінне плиття у лузі. А їх кров сідала довкруги на траву росою і траву чічками черленила.

Схиляється до них церков і своїми хрестами вкриває їх незажмурені очі та й здригається, за ґаздами банує.

Посилають гори запашний вітрець, аби наслухав душі у газдів, аби смерть звіяв.

Присилають ліси шум довгошийкий, аби спивав біль з газдів переболених.

Присилає село свої зорі, аби сідали у ґаздівські очі, аби тоті очі ще хоть раз на село подивилися.

Але ґазди лежать загнівані на ліси та гори, на село, на зорі. Лишень дозволяють, аби земля за ними банувала, аби росою на них сідала, аби їх своїми сльозами умивала...

Заставили жовніри людей копати яму на сім хлапа, а люди копають і зуміваються:

— Такі годні ґазди, такі багатирі пишні, такі грешні братя церковні йдуть так марне із світа, отік мухариці!

Один бадьо кидає з досадою рискаль і йде на дзвіницю, аби ґаздам по душі віддзвонити. Най село знає, що найперших газдів вже немає. Заголосили дзвони жалібними голосами на все село, на ріки, на доли і гори.

Прибігає задихана патруля і душком летить на дзвіницю.

Бевхнув стріл і притяв, гей ножицями, голосіння дзвонів, а з дзвініці винесли вояки застріленого бадя-дзвонаря і кинули між мерців, аби не робив зради, аби нічого не давав знати ворогові...

Яма жде готова...

Капрали заставляють людей-копанників, аби з мерців одежину поздіймали, аби голих мерців у яму скидали.

Люди відмовляються.

— То не звір — без домовини закопати, то ґазди... Капрали погрожують револьверами, але копанники но-ровляться.

Тупі короткі револьверові стріли убивають чотирьох копанників, щоб війську навкірки не робили.

Жовніри стручують їх ногами у яму, а верх них накидають решту мерців, гей рубане поління.

Були ґазди, була сила, був статок, була вага у селі, а тепер одна могила...

Сутками, сутками, пітьмою забігла до Дзельманового двору Маріка Мочерначка і розповіла шепотом крізь зуби Дзельманові і старшині військовій, як передтогід увесь Гуш-панів рід танцював і набувався з москалями, як Гушпан водив козаків плаями та згонив їм ровту на олені тісарські.

Лишень Мочерначка вискочила на улицю, вбігла на Дзельманове подвір'я Гушпаниха і сповістила через Дзель-мана старшинам військовим, що Мочернаки ждуть і виглядають москалів, бо передтогід дістали від них високі коні і корову-тирольку і сім міхів білої муки-нульки. То тепер вони їх визирають, як рідного дєді з терхами...

А хоть утішна Гушпаниха, вертаючи 'д хаті, здибала дві патрулі, то однако не пізнала, що ведуть вони і її ґазду і ворога Мочернака на толічку під церкву.

І хоть вона, переступаючи свій перелаз, учула, що з-під церкви розбіглися горами два широкі, полонинські стріли,— то однако не вгадала, що той гук забрав своїми крильми обі душі: і її ґазди, і ворога — Мочернака.

Саме в той раз Мочерначка пригнала телицю до Дзель-мана і припадає та ревно просить, аби рятував її ґазду та донькам дєдю.

Дзельман обіцяв телицею почастувати коменданта, але що акуратне буде з ґаздою, того не знає, бо то воєнна справа, а Гушпаниха не спить.

Ледве щезла в пітьмі Мочерначка, як Гушпаниха пригнала вола Дзельманові, аби свого ґазду спасати.

Дзельман вола відобрав, а на його місце дав Гушпанисі надію в бозі...

Але початок пішов йому добре.

Дзельманова брама стала раз у раз відчинятися, а ґаздині навіть із сторонських сіл стали приганяти на подвір'я воли та корови та передавати їх Дзельманові в добру годину, аби їм газдів та синів повитягав з неволі, аби їм здоймив з серця грижу.

Дзельман свідчився чорнобородим капралом, що маржи-ну передасть для війська комендантові і за газдів та синів їх постоїть, упімнеться.

Воли й корови стали рикати й банувати, коли"ґаздині їх розлучувалися і, плачучи, відходили.

На далеких долах зачали ніч прошивати дзвінкі крісові кулі.

Червона луна стала з-поза гір у село заглядати.

У замкненій світлиці Дзельман розмовляв тайно-тайні-сько з комендантом, а коли вийшов на подвір'я, то під-старшина вже перебирав від коменданта карти в рамцях і зараз-таки розсилав по селу патрулі з присяжними і вартовими.

Дзельман взяв свою ковану палицю, швидко подався в долину і зайшов до війтової хати.

Жовнірня тут ґаздувала, а війт з війтихою ходили пона-двір'ю і давали позір, аби вояки їх не спалили.

Дзельман дав війтові знак, що має з ним важну бесіду, сам на сам.

Війт скочив до нього, і оба вийшли на улицю.

— Ба, шо є, хло* Дзельман?-

— Якби було гаразд, то ци я йшов би до тебе у такий час?

— Ей, братці!

— Ой, погано, війточку, бігме, погано!

— Варе?

— Аби я так!..

— Ну та шо буде?

— Ти війт і питаєш мене, аді, спрєчси гет, бо зараз по тобі. Хтось обмастив тебе перед комендантом, шо ти перед-тогід війтував за

москалів, з ними був одна рука, гнав людей на московські форшпани, а ти знаєш, шо то значит?

Війт заломив руки:

— То, надопевне, Мочернак мені ногу підкладає...

— То пусте, хто підкладає, але ти, війточку, життє ратуй!

— Ба, шо ти верзеш, Дзельман?

— То, шо чуєш. Тепер комендант розіслав горами патрулі до всіх газдів, що москалів виглядают, та й написав на картах, кого мают взяти і кому мают зробити авус, а вартові вже їх горами водят, вже людей забирают. А ти, війте, стоїш також на тій карті в рамцях, що кладут єї на груди тому, кого стратити мают! Спасайси!

— Та куди?

— Нікуди інде, лиш до мене у стайню на під.

— А це не варівко?

— Слухай-ста, ходи зі мнов.

Війт розказав тихцем війтисі, що за ним шукають, бо Мочернаки його втопили, і тому він мусить себе спрятати.

Війтиха закляла голосно Мочернаків, а війт прилип у пітьмі до Дзельмана...

Гудить і харчить село, гейби за горло душене.

Жовнірня 'д шанцям ближиться, дорога від возів і коней вгинається.

Жіночі голосіння борються з жовнірським реготом і зне-можені падуть на м'який шум ріки та летять геть-геть далеко у срібному мричу і стелються понад селом, гей його віддих.

Темними стежками завів Дзельман війта у свою стайню на подрю і сховав його у сіні.

На подвір'ю Дзельманові доньки вже доглядають своєї праці, яку жовніри натерхали на шість возів. Вони виєднали собі у коменданта слово, що можуть прилучити свої вози і свою маржину до військового походу і під охороною війська заїдуть на Мадярщину до своєї матері, що ще від передтогід зострахи перед неприятелем перебуває у своєї рідні і береже там все сімейне добро. Дзельман нагадує донькам, що мають з собою забрати і що мають матері переказати.

Через браму вводить чорнобородий капрал молодого низького панотця, що' від року заступає в селі місце страченого попа.

Панотець пізнає Дзельманів голос і просить його, щоби приступив до нього.

Дзельман зближається і жахається видом:

— То вас, пан пробощ, вас ведуть пан капраль?

— На жаль, так, пане Дзельман, но будьте ласкаві послужити мені свідком. Очернено мене, що я вчера їздив верхом у Вільшинське, де появилися були російські стежі,— а я їздив верхом на Копилашів верх законювати хорого Драгирюка.

Дзельман дивувався і усміхнувся, а відтак вхопив долоню капрала і став вихваляти панотця як доброго сусіда і при-мірного тісарського духовника.

Капрал спершу противився панотцевому увільненню, але коли Дзельман поклав йому свою голову на груди і казав йому себе задавити намість панотця — тоді твердий капрал зм'якнув і ушанував Дзельманове слово, кажучи панотцеві, що його пускає на Дзельманів рахунок і на Дзельманову голову.

Дзельман обняв панотця і шепотом допевнив його, що він капрала сам законтетує, бо панотець варт у нього великі гроші.

Панотець, рад не рад, прийняв се увільнення і обома руками стискав Дзельманову руку.

Дзельман спер панотця у себе і порадив йому, щоби не вертав домів, тільки щоби лишився у нього і нікому не показувався на очі, аж доки мадяри собі заберуться, бо інший старшина військовий міг би легко його забрати, і тоді все пропало. Се потверджував також чорнобородий капрал. Панотець дякував за доброзичливість, а Дзельман запровадив його до стайні на подрю і там примістив його коло війта у сіні.

За Дзельмановою брамою тісарська дорога ходить ходо-ром, гей ріка пливе. Військо йде 'д горі.

Дзельманові доньки і чорнобородий капрал сідають на повні вершені вози, а бовгарі вигонять череду маржини, і Дзельман бажає донькам і капралові доброго щастя на дорогу, а бовгарам наказує, аби не дрімали і аби всю маржи-ну його жінці до рук віддали, бо за то їх царинки йому відповідають.

Жовніри сквапно спаковують річи коменданта, а осідланий кінь б'є ногою об камінь подвір'я і рже, аби його їздець виходив з двору.

З дороги вириваються з-проміж жовнірського гармидеру жіночі плачі і влітають на Дзельманове подвір'я та свердлують уха схованому панотцеві і війтові.

Дзельманові доньки злізли з возів і стали просити батька, щоби углагоїв плач гуцулок, а Дзельман скартав за то їх словами, щоб не мішалися до чужих плачів, лиш аби сокотили талану на возах, бо у війні одні плачуть, другі скачуть. Та щоби не дратувати доньок, став перекричувати голосіння:

— А хто там так рує серед ночі?

— А хто там так виє, гей ви, голосінниці жєлісливі? Плачі опинилися перед Дзельманом, а він став їх розпізнавати:

— А то ви, Митришко-душко?

— А то ви, Николаїшко-зазулько?

— А то ви, Петришко-душко?

— То ви, Василишко вгідна?

— То ви, Марічко чічєна?

— Ба ци то ти, Анничько срібна?

— То ти, Кіцо солодка?

— Люб'єтка мої любі, вас є штири ґаздині а три дівчині, то я один ретенно вас не перекричю; кажіт, сарачєта, чого плачете, чого з'їдаетеси, най вам шо поможу.

Ґаздині лускали руками і розповідали, що патрулі забрали від хати їх газдів, а дівчата жалувалися, що вояки забрали їх дєдів та що дали їм на груди картки в рамцях і повели 'д горі так, як передтогід Гавдунів і Присташів покійних,— преч би ся казало.

Дзельман став ойкатися і падькатися та руками по голові себе бити.

Ґаздині й дівчата доповідали, що ґазди і деді їм переказували, а Дзельман перебивав їм бесіду і допитувався, де повели газдів і що патрулі казали. Але цього не дізнався, бо ґаздині і дівчата плакали в долоні, а не знали, куда вояки газдів забрали.

— Гей, люди добрі, такі чемні бадіки, такі слушні, так, гей хліб, добрі,— жалував їх Дзельман, йдучи до світлиці коменданта. Здавалося, що Дзельман плаче.

На подрі війт шепотів до панотця:

— Кому е-е, а богачеві е,— аді, самих Дзельманових годованців забрали тратити.

— Передтогід сімох, а тепер знов сімох газдів бізівно буде менше.

Відтак прояснив ще війт панотцеві, що тих сім газдів, за якими плаче челядь, задовжилися були у Дзельмана через широку герланку, а відтак за довги запродали йому свою землю і весь свій талан, а собі лиш ужиток до життя лишили.

Тепер мадяри стратять газдів, а ужитки підуть Дзельманові в губу.

Комендант вийшов із світлиці з Дзельманом, який жінкам і дівчатам толкуе, що просив під милий біг коменданта за їх дедів та газдів, але він тому не винен, що вони прийшли до нього запізно, а воєнна справа не має коли ждати.

Жінки і дівчата кинулись до ніг комендантові і півторили, просячи, щоби спадав на рани божі і віддав їм газдів і дєдів.

Комендант тріскав челядь нагайкою, а жовніри відорвали йому від ніг жінки й дівчата і вивели їх поза браму. Дзельман радив їм, аби не зойкали, бо комендант сердиться і робиться лютішим.

На краю села, під верхом східного груня, запалахкотів огонь, гей сільська факля, і відкрив накривку темряви над довгим селом.

Нічний вітрець, гей лісовий поштар, збирає з верхів шум лісової глуші і кидає його піною на плеса камінної ріки.

Напротив води понад ріку їде людська праця на людських возах. Гуцули жалують під гору коней, а жовніри б'ють прикладами газдів у плечі і наказують їм, щоби не важилися шкодувати коней, бо коні й вози вже не їх, але тісарські, і вони самі також тісарські.

Тож тісарські бадіки б'ють тісарських коней тісарськими пужівнами, і вся дорога біжить і тарахкотить, тісарське добро з села везучи. А боками йдуть вояки і женуть маржинку та овечки розблеєні, що не хочуть із селом розстатися.

З обочей з-під смеречини дивляться на огонь ґаздівські хати і обороги та й здригаються, а ґаздівські собаки виють протяжно, гей вовки, аби ґазди і ґаздині тривожились, аби сокотилися, аби осторожні булл. Та голосіння ґаздинь і плачі дітвори перемагають виття собак, і тому село подобає ще бодай на строшене село, хотя й гонведи прозивають його собачою оселею і кольбами прицитькують так само людські плачі, як і собачі скомління. Вогонь світить, гей велика свічка, та й показує, як гонведи талан з села виносять, як Гуцулію за горло тримають.

Душі страчених бадіків утікають з церковної бані у темні бори, аби на село не дивитися.

Будиться загониста ріка та й пускає срібні нетлі із срібної піни, аби вогонь пригасили, аби ґаздівський талан рятували.

Просять у гір затінку голі лилики, аби село ніч зночувало.

Розскочилися садами вивірки, аби їх тісарська рука не спіймала.

Гійкають з вершків пугачі, харкають із гнізд ворони, за селом уступаються.

А вогонь іскри розкидає.

Понад паркани і смеречину заглядає світло також на Дзе-льманове подвір'я.

Дзельман вгадує, що то ймився й горить багач Лівак, а комендант люто і глибоко закляв сього багача та й приказує патрулі, аби душком забрала і примістила на гілляці на горі при дорозі біля сімох зрадників.

У брамі показується лісок наїжених багнетів понад темними шоломами вояків, а в їх середині струнка темна стать людини під чорним кадовбом на голові.

Жовніри мельдують комендантові, що піймали і приводять йому живого козака.

Комендант хвалить жовнірів і, придивляючись козакові, випитує з вдоволенням жовнірів, де його спіймали.

Жовніри пригадують комендантові, що приходять уже з долів, з послідніх шанців і що мали тяжку перепалку з цілою сотнею козаків, яких пустили наперед і вирубали впень, а тільки сього одного лишили живим для коменданта.

Козак намагається скованими руками віддати поклін комендантові і просить, щоб приказав його розстріляти, а не вішати.

Дзельман пояснює то комендантові, який виймає револьвер і прямує козакові в голову.

В тій хвилі Дзельман паде до ніг комендантові та вереском просить, щоб не стріляв козака на його подвір'ю.

Комендант дивується Дзельмановій доброті, а Дзельман пояснює, що вовка навіть неживого не годиться на подвір'ю мати, бо другі вовки зачують і весь його двір був би кров'ю вовка обезцінений.

Комендант сховав револьвер і повелів своїм воякам, щоби того вовка завели на Мадярщину, де він покаже його своїй дружині, а відтак застрілить.

Вояки обскочили козака і вивели його з подвір'я.

Прилетів конем якийсь лютий старшина і щось повістує комендантові, котрий не жде кінця рапорту, але сідає на свого коня і виїжджає, а за ним його служба з тяжкими терхами.

Ліваків огонь став пригасати, а з долішнього кута села стали падати на село довгі ножі ясного, мертвецького світла.

Тоді Дзельман давав знати панотцеві і війтові на подрі, що неприятель вже під село підходить і за мадярами рефлекторами слідкує та що гонведи вже з половини села уступилися і тільки в шанцях і

сусідніх хатах та лісах розсипалися та поховалися, а йому забрали всі вози й коні і всю маржину геть сполокали, та він рад, що життя лишили ті смучі цигани.

Панотець дякує Дзельманові за постіль і переховок і береться відходити домів, але Дзельман заступив йому дорогу, поклав палець у зуби і сичав та йойкав, що панотцеві не вільно на крок ніде ступити, коли життя йому миле, бо гон-ведська жандармерія ще людей перехапує. Війт пригадав, як передтогід мадярські гусари по всіх гірських селах виловили і потратили пастирів духовних, і тому прикляк і заклявся своїми дітьми, що панотця звідси з-під Дзельманового ока не пустить, аж непевний вітер пропаде геть за водами, за горами.

— Бо най би тратив чи плюндрував неприятель, але це, рахувати, свій, госпідь би 'го побив...

Дзельман затулив рукою війтів рот, а війт зрозумів його раду і замовк. Панотець послухав ради і ліг знову на ліжник на сіні, а війт приклякнув кінець голів так, аби міг з панотцем пошепотіти і надслухати, що надворі діється.

Дзельман почув кроки і зойки на подвір'ю і, кашляючи, вийшов.

Ясний рефлекс світляний продерся крізь шпари даху і на хвильку освітив часть лиця панотця і ноги війта. Оба вони здриглися, видячи, що війна і в схованці їх досягає власними руками.

На подвір'ю стояла висока і об'ємиста жіноча стать і прив'язувала пару волів до паркану та кляла то волів, то мадярів, падькаючись повільно й поважно. Присиливши воли, вона приступила до вікон двора і закликала гейби співаним голосом:

— Ци дома ґазди?

Дзельман пізнав її по голосі і по волах і ніби допевнювався:

— То ви, Николаїхо?

— А то ти, Дзельман? — допевнювалася Николаїха і додала ще, що вона Лівакова жінка.

— Та шо ж бо вас вночі пригнало?

— Пригнали мні нужда та неволя та смучі мадяри. Аді, обсіли хату, забрали коні, маржину, дріб, а навіть єрчета забрали, та й доньку вінка збавили, збавив би їм біг долю, та й пішли. То я гадаю, що вони всі пішли, а мій каже: ану, слухай, шо там на оборозі. Я слухаю, а то немкают мадяри. Думаю собі, може, на неприятіля засідаютси, дий їх кату, це не наше діло. Входимо в хату, а мій заломив руки. Все сполокали, навіть лижки не лишили. А дівчина стогне, хоть би вони так стогнали. Розшебли мені дитину цигани чорні, розшеб би їм нетрудний їх діти, їх ґаздині, їх увесь рід і плід. Ей, бідко моя, бідко! Варю я дитині ліки, аж тут раптом робит-си в хаті днина. Ми глуп у вікно, а то оборіг горит. Мене гейби праником в голову вдарив, а чоловік вибігає та й кличе мене, бо вже й хата ймиласи. Падочьку наш нещісливий, ми горимо! Я дитину таскаю на рагаш і вертаюси, аби образи винести, а то вже гляба, вогонь тріскає, бо то хата немащена, а гонта суха, гей перец! Мой, брє, кажу, тото раз нам мадяри наробили! Я лиш це виповіла, а з-поза плечей патруля з багнетами. "То ти Лівак?",— питаютси мого. "Я,— каже мій,— а дивіт, шо мені ваші мадяри зробили!" Та лиш він це каже, а жовніри ланци на руки та й гайда далі. Шо я прошу, шо мій просит,— ого, пуста бесіда. "Біжи-ко ти,— каже мій,— на зимарьку та бери воли і жени до Дзельмана". Штрикла я на зимарьку та й веду воли, та й, аді, бери їх собі, саняку, лиш ратуй ґазду, бо погибок та й решта!

— Слухайте-ста, Николаїшко, люба та пишна, знаєте добре, шо я вам не воріг, мене болит серце за вашим, але шо я вам поможу, коли мені самому увесь талан забрали?

— Та дес тот найстарший сидит у тебе, сидів би в кри-мінарі!

— Сидів та й пішов, аби єму така година, єк він мене лишив голого...

— Але я, Дзельманку, ґаздівського слова не скасую: пригнали-сми тобі воли, а твоя голова в тім, аби ґазду пустили, бо хто ж єго виратує, єк не ти?

Николаїха передала Дзельманові прут, яким пригнала воли, на знак, що передає їх йому раз на все, а Дзельман став себе прутом по халявах бити і клясти, аби мадярам остатня година була, аби не діждали більше газдів забирати, аби їм рушниці позамокали, аби їх людські сльози побили.

— Най біг сітенький їх собі побиває, але ти, Дзельманку, йди здоров, куди знаєш, та й приводи ґазду 'д ґаздині,— нагадувала Николаїха.

Дзельман бився в груди:

— Аді, сам не буду їсти, а Николаєви Ліваковi дам, бо він у мене варт, він чоловік у мене! Сам не нап'юси жентиці, хоть би мені слина вапном стала, а перед Николаем Ліваком збанок гуслінки покладу і крисаню здойму, лиш аби покушів єї, такий господар грешний, такий гість годний! Сам не буду спати, а Николая піду ночями шукати.

— В добру годину, Дзельман!

— В добру годину, Николаїхо!

Вертається від брами знов Николаїха і просить Дзель-мана, аби квапився, бо її камінь коло серця важить і віщує недобре.

Дзельман заводить воли до стайні і божиться, що йому також тяжко на серці, але війна серця не питає, хоч би воно трісло, і тому радить він Николаїсі, аби пішла живо на свою дитину подивитися.

Забула Николаїха за собою браму заперти, а з улицг стала челядь напливати, за комендантом допитуватися та на мадярів і чорнобородого капрала жалітися. Дзельман долу-чувався до їх плачів і нарікань та пояснював, що комендант забрався з його хати і поїхав 'д горі, але хоть би прем був тутки, то не поміг би людям, бо він сам мадярин із Пешту. Зажурені ґаздині уривали свої падькання і допитувалися Дзельмана, чи в селі буде битва, чи, може, пробіжить та чорна хмара геть, а Дзельман дивувався ґаздиням, що не виділи повних шанців, а на відхіднім додавав тихішим голосом:

— Ой газдиньки мої годні, газдиньки пишненькі, а це, шо дотепер було,— це що, не битва?..

Стало село притихати, став із лісів вітрець повівати. Літають грунями клятьби Мочерначки, гострі, гей ножі. Звіваються напроти них клятьби Гушпанихи колючі, як гліг.

Десь ще далеко, гей з-під землі, підоймається живий круг ранньої зорі, а вже душна ніч уступається в яри і ліси та й навіть не обзирається.

Десь, гей з потайника, влітають на Дзельманове подвір'я чотири бистроногі козаки і ловлять Дзельмана коло волів у стайні:

— Ти шпіон, жиде?

— Ні, я ваш приятіль, панове козаки!

— Де мадяри, жиде?

— В окопах, панове козаки!

— Де окопи, жиде?

— За церквов на один перестріл, панове козаки!

— Ти справляв мадярів, кого мають у селі повісити?

— Я тримаю з вами, з цілим селом, з козаками. Я оборонив вашого козака від смерті, я оборонив руського духовника від шибениці, я урятував вашого начальника, а оті воли для вашого війська прилагодив!

. — Брешеш, жиде, ти шпіон австрійський, прощайся з світом!

— Най буде, шо жид бреше, але начальник громади не бреше та й свячена голова не бреше!

Дзельман став з усієї сили призивати й накликати панотця і начальника громади, аби злазили з подрі й козакам присвідчили, що він правду каже.

Панотець і війт потвердили кожне Дзельманове слово, тоді козаки посміхнулися і револьвери поховали.

Дзельман вивів з стайні воли і просив козаків, аби собі їх брали на сніданок для себе і свого війська та й аби за то для його безпеки поставили коло його двору варту.

З гори коло моста під зеленою клениною заголосили ґаздині не своїми голосами.

Запалилося над східними горами небо, бо сонічне личко май-май почервоніло, коли на зеленій кленині душених газдів уздріло.

Такі ґазди подушені, такі ґаздині засмучені, гай-гай! Продзвенів селом прокліn, як біль болючий, як жаль пекучий!

Зревіли гармати, забриніли кулі, аби проклін заглушити. Але сонце той проклін від ґаздинь переймає та й горами розсіває:

"Бодай їм путь пропала!" А гори переповідають: "Бодай їм путь пропала!" А води повторяють: "Бодай їм путь пропала!"

ЗРАДНИК І

Осіння днина палає, аж на березині лист жовтіє і трубкою корчиться.

Муха січе і кервавить маржину та спиває її сльози з великих чорних очей.

Аби сльози не падали в порохи.

Птаха під крильми упріває і отвореним клювом собі холод робить.

На царинці половик убиває жайворона.

Ліс листом спиває сонце, бо сили потрібує.

Аби студінь перезимувати, аби рости увесні, аби вітрові не даватися та й аби війну перебути.

Бо війна корчує ліси, корчує села і озером сльози збирає, життя топить.

З-під цього ліса дивиться на село Василева хата та й потерпає.

Бо назад плечей її фронт вчинився.

Під самим лісом, з другого боку до схід сонця.

А за тими шанцями неприятель зарився в землю і надслухає.

Ворожила Василеві покійничка неня, що прийде рік плідний на птаху і гаддя,— то аби син сокотився, бо то чорний гід.

Село дух із себе, дух в себе.

II

Муха так втяла Василеву чорну корову, що корова зви-ріла. Виломила собі ріг, бовтаючи головою по яслах, урвала курмей і побігла лісом настрімголов через військо, через шанці одні й другі, через дріт, геть аж на Попадюківський верх.

Через час став неприятель метати гранати в самі шанці противника.

Комендант казиться. Скликає підстарший і вояків та сварить за то, що не сперли чорної корови та перепустили зраду...

— Чорна корова — то був знак для неприятеля,— кричить комендант, а жовнірня біситься.

— Зрада, зрада!..

Паде бефель: знайти зрадника і повісити. Біжить патруль просто на Василеву хату...

III

Гармати б'ють — горами хитають.

Василь косить коло хати отаву та й вгадує, що чорнейка забігла вже десь до жіночої нені у темну стайню.

Василиха сидить на отаві і плекає дитину.

Василь усміхається до дитини і питається подруги, чи їх жовнір не кидається від гарматних стрілів, а Василиха плеще і цілує дитину та й хвалиться, що її Андрійко не страшків син, гармат не боїться.

Кидає Василь косу і гоцкає хлопця та радіє, що таке воно тверде, таке запечене, таке волохате.

— Хлопець, гей вовчє, нівроку! Входить патруля.

— Твоя чорна корова? — ломлють собі язик до Василя і справляють руками, як корова бігла.

— Так, то моя корова, вона збицкалася, бо спека велика, муха тне, побігла в темну стайню до жіночої нені, або що?

Жовніри засміялися до себе і вмить скували руки Василеві та й, розглянувшись, схопили його, гей зрубане дерево, і несли під явір навперед хати.

Василь зразу думав, що жовніри на збитки його страшуть, і для того не боронився, лиш усміхався та допитувався їх, що вони від нього хочуть.

Жовніри сміялися і показували на своїх шиях, що хочуть його повісити. ч

Тоді Василь зумівався і жахався та цілував ненині слова.

Василиха вп'ялила зір у жовнірів і зойкнула несамовито. Дитина на її грудях розплакалася.

Чорна, як ніч, гадка вдарила Василиху в голову.

— Гей, світку мій нещасливий, ви хочете його вбити! Василь глянув на подругу і на дитину мокрими очима. Чорний туск зціпив його серце.

— Дай-ко-ста, Марічко, дитину, най її приголублю! Маріка ліворуч несла сина, а праворуч відривала мужа

з-помежи жовнірів.

Жовніри відтручували її, штовхаючи по соромах, а Василеві очі, як ватра, розсипали іскри.

— Мой, брє, не поштуркуйте челідину!

Жовніри били його прикладами по голові, аж кров чюріла, а Маріка, гей вірлиця, боронила, квиліла, запаскою кров обтираючи.

Жовнірів лють черленила, а Василя кров повенила. Небіжка неня йому привиділася.

— Не бійтеси, нене, я з цего вийду!

Неня тримала його гарячу голову в студених руках і холодила сина.

Жовніри закинули курмей на явір та й зашморгнули Василеву шию...

Маріка минається...

Одні його підносять, другі тягнуть посторонок.

Василь вже під галузею гойдається, вже лице синіє.

Але галузь ломиться і з Василем паде на землю.

Він схоплюється— на коліна, відриває з шиї зашморг і паде лігма.

Під зеленим яворовим— гіллям плаче та синіє дитина. Василеві світ темніє.

Отік би велика плита на нього впала і йому голову розтрощила.

Отік би тверда кремініця роздавила його Марічку і його дитину.

А от з-під кремінної плити видко Марійчину голову:.. А діточе мохнате тім'я біля неї...

Воно висовгується з-під плити, і діточі очі, гей— дві чічці, усміхаються.

— Ти жиеш, опришку мій любий?

Він збирає всю силу, аби кремінну плиту з Марійчиної голови набік відкотити.

— Гей, Марічко, любко!

Підіймався— і рвався з землі, як бзд ланцям" прикований.

Та гора на ньому розсілася, все пропало!.. Глипав білком на Маріку і дитину. Пізнав Марійчину твар, і' заревів ревім-. Маріка пробудилася з болю. Дитина усміхалася.

Та усмішка підлітала, як біленька пташка, і сідала на кутиках йог©: уст і' на його лиці— костеніла.

Жовніри дали* собі знак і обступили йота лискучою крицею*

Тільки голих ножів.

Роздався жіночий плач, що здригав селом-.

— Васильку мій, куди тебе ведуть?..

IV

Видерли йога з. гнізда і провадили селом; під острими багнетами.

Аби прю дорозі на дужчій галузі.задавили, аби не урвався. Йшов кроком рівно з жовнірами і усміхався усмішкою, що замерзає і морозить життя*.

Отави; ВІ'ЯЛД на сонці, а військо селом: холодів шукало. Село німіло.

За ним ішла Маріка в рантусі білому. Ні, то не рантух. — то її твар, біль біла, а на грудях великий вінок.

Вона йде до шлюбу в кожусі білому, в-киптарі вовнистому, в жовтих: чоботях,, палає на сонці позлішка. Чому її вінок уиш на груди, чому?

А може, то лишень тінь її?

Коби йшла, коби цих дружбів не скидалася!

Йому ялося таких дружбів мати.

Такі пави навкруг нього.

А може, він її зуритився?

Ні, вона деревце на грудях несе.

— Марічко, а ти нащо поклала деревце в бисаги? Сміх морозив дорогу.

А .Марічка тулила до грудей дитину і голосила:

— А куди ж я тебе виряжаю, Васильчику любий?

— За що берете мені ґазду з хати, нащо дитині дєдю відбираєте?

— Хто ж мені тепер талан приобріє, хто дитину приголубить?

— Ой ви, гори кремінисті, чіму не лупаєтеся?

— Ой ви, громи швидконогі, де ж ви поховалися?

— Ой головко моя бідна, чому не розсипаєшся?

— Дитино моя люба, Андрійку мій маленький, ану йди на руки дєдеві!

— Не пізнає тебе дєдя, небоже, аби їх так днинка не пізнавала.

— Таже це твій Андрійко, дитина твоя., наша надія, Васильчику, мій соколе любий!

Підносив сковані руки і намагався спіймати ту білу пташку, що йому на тварі сиділа.

Але та пташка перемінилася в його дитину, злопотіла крильцями і полетіла навперед нього.

З <5ілих крильців стікала кров на дорогу.

Ввесь задрожав і скочив наперед, як ранений лев.

Біг і скованими руками ловив дитину.

Вояки розступилися в один ряд, вхопили кріси на груди і цілили просто в нього. Карабіни гримнули. Маріка зойкнула, гори то повторили, а Василь повалився насеред дороги такий усміхнений, гейби пестив свою дитину.

Гейби кинув косу на косовиці і ліг на припочивок...

— Чому не говориш, Васильку, чи я тобі надоїла?

— Чи я тобі світок загаїла?

— Чи, може, ти тісареви хлібець переїв?

Андрійко досягнув дєдю ручками і накрив його рани пальчиками, як прутчиками цвітів.

А з деді чюріла посока і дитині ніжки красила.

Най цвіт у керві бродить, най сонце в керві свій образ видить.

Марійчині плачі розлетілися зозулями понад село і сіяли тривогу.

Але вояцькі кулі їх доганяли і наскрізь пробивали...

ПІСЛЯ БОЮ

(Фрагмент)

Очі видять, що москаль переміг штурмом, бо вранці займив свого неприятеля горами навперед себе, як ровта недострілену звірину.

Лишилися шанці ззаду, гей покинені гроби довгі.

Серед покаліченого села, серед перевалених лісів смерть собі палі вбила, своє поле підгородила, свою землю мерцями вкрила.

Одні лиця — то попіл темний, другі — то кровця синя, а он ті стрільці, білі-біленькі, ще крісом цiляють, а он ті біля них ніби кров з чола втирають.

А на чолах маленька рана, гей ягода на калині.

Але оті два неприятелі втопили в себе багнети по самі колодки та серед плеса крові ніби цілуються в личка, ніби собі прощають.

Та й он тих, що сидять під деревом, захопила смерть збоку та й рушниці в землю направила.

Під ліщиною закусив зуби кінь вороний, а біля нього лежить жовнір, за поводи ціпко тримаючи.

Там під скалою сірі воли під розбитими возами розчахнулись.

А помежи вояками лежить обочами Гуцулія й текучими очима мухи годує.

А ранені часують межи мерцями. Як іскри недогашені, як свічки недогорені. Стогнуть, аби їх добити, землю цілують.

Нахилюється до мерців смеречина і холодом на поморщені чола дихає.

Піднімається потолочена травиця, підносяться з моху барвінкові гогози і убирають чічками та перлами мертві лиця.

Протискається крізь гілля сонце і відганяє муху, аби мерцям очей не спивала.

Пливе яром потік, мерцями загачений, і хвалиться людською кервою перед коренистою дубиною.

Вилазить з дучок чорношийке гаддя, раздивляється довкруги і завертається назад у землю.

Злітається птаха і покривлюється смерті, до сонця крильцями збиваючи.

Виходить з потайників та печер недобите село і чупер собі миче.

Йде челядь на побоєвище і розпізнає вбиту Гуцулію. Лупаються гори від жіночих плачів, здригається земля під мерцями, шепоче ліс молитву над мерцями.

Бджілки цвітами ридають, смерть із лісу проганяють.

Сільська дітвора прибігає бджілкам помагати і мерцям рушниці з рук відоймає та й у корчах пронирає.

Сірі санітари приїжджають, мерців роззувають, на вози одежину складають.

Сільський Дзельман накликає зі свого груня на наймитів, аби праці його добре шукали, аби ні одного мерця не минали.

Сільські ґазди підходять з долів малими гуртками і люльки ховають та й кресані перед мерцями здіймають.

Дзельманові наймити перетрясають мерцям кабати, сухої нитки їм не лишають.

— А ви, хло чого мерцям кишені перевертаєте?

— Шукаємо Дзельманових грошей, бадічки любі та пишні.

— А він їм у кишені клав гроші?

— Та каже, любий, що 'го порунтали та й обрабували! Наймити з санітарами вершуть вози вояцькою одежиною,

а бадіки домірковуються:

— Ба ци не до Дзельмана везете, хло', ту марфу? Наймити притакують бадікам очима, а санітари тріскають

батогами і заговорюють бадіків:

— Ми вбитих мужиків не доторкаємо, а вам до наших трупів нема діла!

— Чемні ваші слова, санітети добрі: воськове діло Гуцу-лію вбити, а наше діло еї поховати!

Жовнірські мерці лежать вже голі травами та жолобами і покривленими головами отік відвертаються від бородатих санітарів. Отік вони на когось банують, отік скаргу у світ посилають, отік крижуються дуже.

Плачі стеляться травами, до вбитої Гуцулії добуваються:

— Коби-с був жовнір, не мала бих того жєлю, не писнула бих ані слова.

— А тебе з-межи дітей взяли, таки запусто убили! Санітари мішаються до жіночого голосіння і доповідають,

що при кождім бою паде мужиків сила, бо вони в битвах заважають.

— Битва — то такий продавець, що причиняє, а тим причинком є мужики,— кажуть санітари.

— Таки казати так, що битва — то смерть мужикам,— поправляють бадіки.

А молодиці плачуть, не вгавають. З села овечки заблеяли, корівки замукали. Ходить смуток плаями, за ним птаха співає. А бадікам причувається, що мужицькі мерці обертаються та й своїм ґаздиням пригадують чемно:

Та не плачьте, зазулиці, дайте в місто знати. Та най війде пані восько нас всіх поховати.

СЕЛО ВИГИБАЄ

Вже нема села, лиш цвинтар.

Край цвинтаря трупарня під високою пелехатою смеречиною схована.

Глуха і німа стая гроби пасе...

Мерці з гробів вибігають, вітром на дах сідають, високої смеречини ловляться, за селом банують.

Були хати тесані, побої ґонтові, вишневі сади, були повні перебійці, повні цари...

Оті печі, що село вигрівали, лежять тепер перевалені на снігу, як непоховані велетні з роззявленими ротами.

Ворон там сідає, хіба звір там навертає.

Такий чорний туск б'є з тих челюстей, як із сирих великих могил.

Собаки села шукають, блудом ходять і виють на ліси, на гори.

Виходять з ліса два приземкуваті коні, кружляють коло розваленої печі та ржуть і наслухають, чи ґазда не кличе.

Виринає з-поміж звалищ чорний кіт, і вп'яливши свої пулькаті очі в коні, плаксиво занявкав, як до ґаздині, що по подою молоко несе.

Неначе з-під грудки вибігла біла ласиця і щезла на снігу.

Підлетів воробець і, ховаючись в сухому листю поваленого дуба, зацвірінькав, начеб на мороз скаржився.

З-над ріки заяць стрибнув через села у ліс напоперек.

Питається бистра ріка темного ліса, де поділося село?

Питаються гори вітру буйного, чи розжене всю тугу з-понад села?

Щось шепотом шепоче, щось шумить шумом, щось отік плаче понад убитим селом.

Нема села, лиш цвинтар, а край цвинтаря одноока трупарня дебя дише на морозі...

А мороз тріщить.

Одно мале віконце дивиться на тісарську дорогу через маленьку полонку серед ледяних квіток на шибі.

Ту полонку продуває висока, струнка,, чорнобрива дівчина.

Дише синіми губками на лід, гейби на вогонь дула,— і лід від тсіго дихання уступається і скапує сльозою на долішні квітки замерзлої шиби.

І робиться між квітками мале, як око, кружільце чистого шкла і показує дорогу.'

Висока і, як старий дуб, грубезна баба сидить, гей дзвініця, коло печі і латає подертий байбарачок та відгаркується до бадіків, що стогнуть у мерві на землі, як селедці на дні посудини.

З плечей дівчини упав на голови бадіків кусень старого ліжника, і гола дівчина схилилася, щоби піднести одинокий свій загріток. її кудлаті чорні косиці закрили її круглу молоду твар, а її груди, як дві грушці, звисали із синіх ребер над бадіковими головами.

Баба підносить своє подовгасте, звисаюче і набрескле лице і проклинає:

— Аби тебе бола втєла, ти гукле виволана, чіму не дуєш? Хочеш, аби кучмарі знов нас минули? А я чим погодую оті бервена та й тебе, осоруго? Дуй мені раз коло разу та й водно дивиси крізь вікно, а ні, то марш звідси, най ті не вижу!

— Не бійтеси, вуйночько, я кучмарів не втрачу,— боронилася дівчина, вигойдуючи по-багацьки тихим голосом, як колисковою співанкою.

— Ще не вихірила-с си, ще дрімаєш,— докидала баба, як камінням,— бодай би ті кучмарі поганили!

Дівчина слухала баби і одною рукою придержувала на плечах ліжник, а пальчик другої ручки клала в уста і, нагрівши його, топила ним лід на шибі та й дула дальше і голубими вічми дивилася через полонку на дорогу. Нараз йойкнула, начеб на ©стрий гвіздь станула. То рука лежачого у її ногах бадіки вхопила її за ногу і ціпко держала.

— Вуйно, дєк зціпив мені ногу!

Баба схилилася до бадікового лиця, потерла рукою чоло і, засвітивши огарок свічки, тримала її та вцитькувала дівчину, щоби не верещала, бо дяк конає і зараз пустить її ногу.

Дівчина дрижала, як серна, на всьому тілі і скаржилася, що дякова рука студена вже, як лід.

Баба казала їй підоймити ногу, бо дяк уже ввесь застигає.

Дівчина сіпнула ногою, а дякова рука її вже не спирала.

Однак дяк ще карався. То руки, то ноги, то лице кидалися раптовно, як би всередині струни уривалися. Твар його ставала подовгастою, а ніс зробився спичастим, гей клинок на білій стіні. Очі гейби прижмурені. Вже не говорив, лиш тихонько і коротко гумкав і гикав.

Баба вияснювала, що дяк собі самому похорон відправляє, але вже говорити не змагає.

З-посеред лежачих бадіків піднеслося з мерви велике кругле лице, обросле сивим заростом, і заговорило:

— Я не навітувавси, а ти, біднеку, не надекував-ес сиі Прощєй мені, дєче! І другий раз! ї третій раз! Нема села, не треба й нас!

Війтівська лисава голова впала назад у мерву, а баба здіймала свічку тричі вгору і давала знати, що дяк просить прощі, коби лише біг простив. А відтак повістувала, що дяк вже покійничок. І голосила жалісно так, аби війт чув і видів, що вона уміє пожалувати і звеличати небіжчика, коли небіжчик її свою царинку відкаже. Надворі завив пес, а баба допевнювала, що то дякова собака за своїм ґаздою бануе.

Війтові стікали сльози з натрудоватілого воскового лиця і крадьки ховалися у мерву, аби їх ніхто не видів. Бо дяк був його верствак, і приятель вірний, і порадник певний, та й його одинака Петра до хресту тримав. Воли, як гори, на крижму пригнав, бо ґазда був, честь умів собі стелити! Такий статок, така пишність гине у мерві на сирій землі, як той пес циганський! А за сим жалем війт переходив гадками до сина:

— То десь світами ходить надія моя одніська! Присадкуватий, плечистий і груднистий бадьо зірвався

з-під джерги і брався бігти, викрикуючи:

— Гримнули кіньми під стіньми, а Маріка де?

Баба накинула йому джергу на голову і поволеньки хилила його назад на підстілку та вговорювала, що Маріка доїть вівці та через час увійде 'д нему. Хорий не давався і сіпався, але баба призвала дівчину до помочі, і обі поклали бадя на мерву коло вмерлого дяка, якому баба устромила дерев'яний хрестик у руки на грудіх.

Війт сердився:

— Накрий-ко, кумко, дівці задницю рубом, най ми не сві-тит, єк ліхтарня!

— Аби-с здоров, куме,— відсерджувалася баба,— шо не гидуєш передницев, лиш задницев!

Коло війта заворушився на мерві довгий бадьо, що головою досягав одної стіни, а ногами другої. Його маленька, гей заяча, твар, на якій сходились разом і плескатий ніс, і короткий вусик, і плоска долішня щока, глипала синіми очима на широколицього війта.

— Єк днував, Тополюку довгий, сусідо любий, прислужнику церковний? — приподоблювався війт, що гиб говорити, а не мав до кого.

Тополюк не відповідав, але руку встромив межи зуби і відгризав собі пальці, аж кров чюріла.

— Відойми, кумко, довгому руку, бо харчує, єк буженицу у Муська в Кутіх!

Баба розв'язала оберемок ріща і посторонком зв'язувала довгому Тополюкові руки, витолковуючи йому, що руки — то не колачі плетені, ані не бануш, ані не мачка кортяча.

— Віді, заклєв 'го хтос у погану годину, що таку тєжку лежу має, віді, уколов когос в церквах, свічки не даючи,— узнавав війт, до куми звертаючись.

Кума перечила:

— Він червачька не настолочив, єк мід, добриня був, його клєтьба ні заклін не досєгали, але горечка мачки забагає!

Баба заговорилася і не покмітила, як станула на ногу Тополюковому сусідові. Сей сусід отік із сну збудився і застогнав на всю трупарню.

— Ба шо ті так потинат, дзвінкий ровтарю, стрільче уважний,— довідувався війт, але стрілець обертав на сіні свою, гейби оленячу, твар спичасту з боку на бік і співучо вистогнував, що його головонька бідна.

Баба била себе рукою по тій нозі, що на стрільця наступила, і жалувала його теплими словами.

— Єго, саняку, шо куля добиває, шо бола розбирає! Війт цікавився дальше, начеб з далекої дороги вернув:

— А скрипишник животіє, кумо?

— Аби ми здорові, куме!

— А кум Джемега?

— Ого! Віді, і його син покійник, бо коні самі вернули з форшпанів та іржут селом, аж пуду дає!

— А Драган скривлений?

— У гробі.

— А Іван побожний?

— Пішов.

— А Никифір-плотар?

— Акуратне.

— А Єлена Несторієва?

— Нема, брате!

— А твій, кумо?

— Відлетів сокіл мій ясний!

— А Дзвінничюк Мохнатий?

— Аді, лежит за деком онде, доходит, бідник!

— А Кіф'як мудрий?

— Генде лежит самий, дебя животіє.

— А дєдя цеї дівчини, Андрусеків Петро дубовий, мій сват цукрєний?

— Вперед вона, а в три дни за нев він микнув. А ця Анничька вже однов ногов переступила була за дєдем, за ненєв, але я єї калинков болу перетєла.

Баба вказала очима на в'язку калини, що на клинку під темною стелею звисала і своїми грознами гарячку з хати спивала, аж упрівала.

— Урви-ко китицю, кумко, та кинь-ста, най собі рот загасю,— лакомився війт на ягоду червону.

Кума робила війтові волю і словами його підходила:

— А для кого я вже трету в'язку устарала, як не для свого кума солодкого, голуба срібного, начальника важненького?

— А коло кого я нічьми не сплю, задля кого ватерку підкладаю, кому водиці до головки прикладаю?

— А на кого ж мій кум свої лази здасть, як не на свою кутанницу, желібницу щьиру?

— За чиє здоровлечко я, встаючи-лягаючи, поклони б'ю, світу землю цулую?

Війт пізнавав, що баба лазу доправляється, але збував бабу словами:

— Чей біг дасть, цщ я подужію, кумко, чєй підведуси. А тоді я свою куму пошіную хочь таланом, хочь грешним словом.

Баба клялася, що вона не наважилася на війтову відумер-щину, але тільки із щирості радить йому відказати свій талан такому, що варта, аби відтак за його працю не грузили йому гріб тоті, що не варта. А гадками собі думала, що війтові смерть на бровах сидить і так само, як дякові та іншим ґаздам, улекшила його болу лиш на короткий час, аби міг розпрощатися з білим світом і талан передати.

— Ти собі, черевачу, свеї, а смерть свеї! А твій рід вимер, а талан куда? Абих прем лиш за слугу тобі була, то я твоєї землі варта!

Підійшла до голої дівчини і шепотом вмовлювала:

— Ти чюла, Анничько, єк війт здавав на мене свої лази, свій талан, свою мізерію?

Анничка притакувала бабі, рада, що відпочинок має. Баба уломила букатку жовтого малаю і передала Анничці, приговорюючи: *

— Чому ти, дівко, не їш, лиш ростеш, єк я, заввишки? Набирай, небого, тіла, аби ті ґазда на талан забрав!

Анничка обернулася до вікна і, закривши лице ліжником, їла з долоні малай, аби ніхто не видів, що вона голодна.

Надворі заскомлів війтів пес і гейби вітався. Анничка глипнула на дорогу, вергла з себе ліжник і одним скоком була в дверях, повістуючй, що козаки ідуть. І вибігла голіська.

Баба веселіла і докладала у піч ріща, аби козаки ватру виділи, аби загрівалися і добріли та трупарникам харчів давали.

Підложила сіна дякові під голову, аби відразу мерця було видко, аби козаки смерть виділи. І міркувала:

"Буду їх просити, аби дівку вбрали, аби харчів лишили, аби дєка поховали та й аби бабі чобітки здарували. Але не буду їм навпростець казати, лиш буду до цих трупів говорити, най козаки чуют, най здогадуютси".

Ватра в печі літала по хаті, як мотиль білий. Здибаючися із смертю над головами, бадіків* здригалася і ховалася у бабиних голубих очах, як у теплицях глибоких.

Війт пронир в гадках, а баба надслухала, коли Анничка введе в хату козаків багатих.

Війтів пес дає знати, що йдуть, бо б'є ногами у двері і знов підбігає і скомлить весело та ласиться, тільки що не говорить.

Відчиняються двері. Вбігає Анничка, як смерічка, іиеем заморожена.

— Ану, вгадайте, вуйно, хто йде до нас?

— Бо хто би, єк не кучмарі?

— І кучмар, і ще хтось! Баба зирк у двері.

Високий, як ясінь, козак веде жовніра до хати, попід пахи тримаючи.

Війтів пес скаче жовнірові на груди, твар йому лижеч, під ноги лягає.

Козак здоровкае бабу і питається, чи його добре справили до старости.

Баба відрікае, що тут трупарня, а козак вказує рукою на жовніра і питається баби, чи пізнає сього неприятеля?

Баба вдивлюється в твар жовніра і не пізнає його, а Анничка передоганяє бабу:

— Вуйно, таж це вуйків Петро!

— Котрого вуйка?

— Аді, війтів Петро!

— Варе? Таже у Петра був хід май-май, був розмах в руках, був цвіт у лици, була буйність, а це жовтий лист на крушині.

— Самий він,— припечатав жовнір,, а козак посміхнувся, на Анничку споглядаючи.

— Ци я тебе, синку, мала сама розпізнати, коли тебе рідний дєдя не пізнає.

— Рідний дєдя? А де ж мій .дєдя? — питав жовнір голосом, що великої згуби шукає.

Війт, що дотепер запер був дух у собі і проникав очима жовніра та пантеличився і завертав свої гадки від жовніро-вого лиця, розпізнав свого сина по голосі акуратно і, зібравши всю силу, підоймався із мерви. Але лежа держала його гаками і не пускала. Рвався, сіпався і кидався, як на грані, але сила норовилася, як би під строму скалу. Видобував з грудей замерзаючі слова і кликав:

— А йди ж ста, Петре!

Син стрепенувся, як би від грому, і скочив до дєді. Але не доскочив. Станув як серед води і шукав руками:

— Дєдику мій рідний, де ви?

Війтове лице перекривилося з болю, а очі завірилися. Вхопив за руки сина, як потопаючий ловить берег. Син хилився і цілував дедеві руки.

А дєдя досягав синове лице руками, брав його в долоні, тримав перед собою, як своє переболене серце, і заревів, наче біль бардою перерубував:

— А ти де дів очі, Пе-тре?

І, як оком моргнути, війт замовк і повалився на свою постіль, гей перепилений явір, а син шукав його руками і оправдувався, що свої очі лишив тісареві під Раранчем !.

— Не збануйте, дєдику, на мене, шо-сми прийшов ід вам сліпцем темним, невидючим, аби вас відознати.

— Не думкуйте, не тускуйте, ручок собі не ломіт, серця не з'їдайте!

— Не видивлюйте собі старих очей у мої дві темні гаврі!

— Не гидуйте таким лицем дуплавим, таким старчуком вічним!

— Бо я щєсливий у бога, шо-сми ваші слова почув, шо ваші ручки цулую!

— Але не смію вас запитати, через єку неволю ви тут, дєдику, а не у своїй хаті, межи своїм родом, на своїй постелі?

— Але буду вас розпитувати, мій дєдику медіний, шо болит вас дуже, шо вам недогода, єка ваша лежя?

— Та дайте ручку, дєдю, най си ї нацулую, най наобедую! Дєдя не відзивався, а жаль розпирав трупарню.

— Дайте ручку, дєдю!

Умішалася баба і прихилилася до війта душі надслухати:

— Пішло йму на бідку, тіло — один синец студений, твар трумнєна, дість того, шо смерть 'го потєла, та й решта! А ти, Петре, не вбивайси журов, не греби собі глину, бо, аді, твій дєдик через страждунок пожив смерти.

Петро приклякнув і цілував дєдеві ніжки, дедеві ручки та —й затулював дєдеві очі:

— Дєдю мій прогніваний, дєдю переболений, дєдю жєлі-сливий!

— Дєдю перемучений, перетруджений!

— Прогнівив я вас своєв темностев, своїми дуплами.

— Утопила-с си у желю великім, моя радосте найбільша, моя любосте, моя жєлобо, моя щьиросте, моя свєтосте...

...Розсипався і пропадом пропадав Петро за своїм дєдем, аж луна била у стіни. Крижувався, давився смутком і відходив від пам'яті. Микав собі чупер стрижений, по голові себе лускав, глушив хату ревом.

Опадами сходив з розуму.

А відтак схопився і раптом обмінився. Отік замкнув своє серце залізним замком, отік колодою прикинув смуток, отік застигав у тузі. Отік вітрець здунув з нього біль великий. Просив козака, аби не відходив і аби поміг для дєді гріб викопати. Козак безпечив його, що лишається на ніч та викопає війтові гріб і зробить домовину. А вуйну просив Петро, аби пішла попа і дяка на похорон стокмити та й аби до паламаря повернула, бо ще в подуші дєдеві не дзво-нено.

— Ей-га,— дивувалася баба,— ти, саняку, не знаєш, шо попа ще передтогід взєли паничі до Телєргофу2, а гармати церкву і дзвіницю спалили і всю маржину і попадю вбили. Куда ти взєвси? Я тілький мир без попа поховала, що гай! А дєк лежит озде в трупарни, та нема кому яму викопати. А паламар у відорщі погиб на цу болу чорну. А ти гадаєш, шо піп тут би закрутивси? Ніби тут є кому відправу робити, ніби є куди опроважєти? Таже це все село тутечки! Як це колодє повигибає, та й селу конец. А з трупариі до гробу екі опроводи? З-під смеречини та гайда в глину.

Баба забрала дякові свічку і перенесла її до голів війта.

— Ой, я тобі файний поставничок засвітила, куме, аби-с лежєв файно!

Голосила над сим мерцем приязно та приповідала укладно і дякувала йому красними словами за то, що мав на її мозіль тяму і відказав їй лаз в Погарі.

Радувалася, що Петро то все чує і не противиться. А коли почула, що козак займеться похороном війта, прискочила 'д ньому і забагала:

— Аби деревище було писане, аби гріб був богацкий! А ти, Анничько, внеси смеречини, най війт лежит на зеленій фої!

Анничка просила бабу пошепки, аби єї дозволила убрати сорочку та й корушинку, бо їй стид голій перед Петром.

Баба гійкала на дівчину, що вона перед сліпцем сти-дається, а Петро скинув сиву мантлю і просив дівчину, аби вгорнулася.

Баба добула з бочки сорочку і корушину і кинула дівчині в лице.

Анничка вибігла надвір Г лиш на нозі обкрутилася, а вже вернула убрана.

Баба жалувала, що Петро не видить, як дуже виросла Анничка і як дуже она подібна до його покійниці Кіци, сестри своєї.

Петро поспитав, коли його Кіца померла, а баба розповіла йому, як уліті дуріла в селі битва, як гармати село розторощили і спалили та його подругу і неню у хаті роздавили і пощіку не лишили.

Анничка ближилася ід Петрові і доповідала йому те, що її найдужче обходило:

— Аді, били раз коло разу, лиш гев та гев! Люди гадали, шо вони лиш ліси виломлюют, та й не тікали. А звір у село штрик, "штрик! А гармати єк не заруют, єк не загевкают просто на село, на хати люцкі. А хати єк не пронирнут в землю! Такі гєли, такі вибоїни, хоть возом обертай! З маржини слід не лишивси, не то з людей! Три дні піхали гармати село, єк ступов. А моя неня післала мене до чюркала водиці. А я несу воду та й чую: грим! Дивлюси, а нашої хати вже нема. Я кличу: непе! А коло мене на землі рука. Прибігают дєдя з царинки та й пізнают, шо то ненина рука. Та йка користь з того, шо дєдя лишилися. Прийшла чорна бола та й потєла дєдю так само, єк тепер твоего. А я лежєла та й виштрикла із смерти так, єк вуйна, на свою біду. Аді, вуйка виріжєют мене водно проти козаків, абих їх до трупарні принаджувала, аби хліба давали. А в тій гаврі, де ваша хата була, я шукала Кіци або хоть єї обручки, а твої дєдя покійні посміхнулися та й казали: "У гробі живих не шукай, небого!"

Чорновусий козак слухав бабиного і дівочого оповідання і все притакував:

— Да, да, то Брусілов здорово наступав, от молодец Брусілов! — Розказував, як Брусілов барабанив під Ра-ранчем, як його дика дивізія

зненападу перескочила через Волощину і прорвала неприятельський фронт і як він у бігу відобрав австрійському жовнірові сей кріс з багнетом, який мав йото проколоти а який він ще й досі косить на пам'ятку. Показував той кріс бабі і остерігав, щоби його не доторкалася, бо набій не вистрілений, а баба відпекувалася стрільби і, справляючи на стелю рукою, виявляла, що солдати з фронту під Чорногорою утікають і до трупарні повертають та лишають свої кріси, а вона ховає їх на подрі, та вже стільки напряталося, що стеля вгинається, і вона рада би їх продати за хлібець божий.

Козак чудувався, але прирікав бабі лишити муки і цукру, коли йому якийсь кріс вдасться.

Анничка кінчила Петрові новини оповідати:

— А Лепшієвому Іванови гармати урвали ноги та й єго взели до .шпиталю. А єк привезли без ніг із Косова, то він дивитси на гори та й каже: "Ци я черепашка, ци червачок марний, шо вже не буду горами ходити?" — та єк не уфатит від салдата пушку, єк не поцілит себе у саму герланку! Та й лежит онде на цвинтари коло моєго дєді під берізков білов.

Петро докинув, що. з Лешшєвим Іваном разом парубочив, а Анничка. повістувала дальше:

— А Василя. Федуневого задавили наші на дубі коло каплиці, бо він їм виніс коновку молока, а вони казали, що він шлігун. А Василь опівночі, сідає на дуба і грає в сопівку дойни. А вуйна кажут, шо тот дуб усхне від Ва-силевого туску.

Баба уложила війтове тіло на зеленій смеречині і жалувала, що Петро не видить, як його дєдя лежить гарно. Але війтову одежину сховала, мовчки у бочку і кліпала на Анничку, аби иічо про одежину Петрові не говорила.

Козак узяв сокиру, пилу і рискаль та й, передавши стрільбу в руки Петрові, вийшов на цвинтар.

Анничка нагадувала, як Кіца визирала Петра з-під сонечка та й у ворожки за нього, розпитувала, а ворожка казала, що Петрові падеться жолудь, А Кіца казала, що то куля, і плакала та рвала в лісі квітки і несла до церкви та клала на Петровім вівтарі.

Баба хвалилася, що біда, навчила її. також ворожити і вона знає, що Петрові падеться клотічка.

Анничка хотіла дізнатися докладніше про ту клотічку, а баба відкликала її набік і пояснювала:

— Таже видиш, шо він сліпий,, а. сліпцунови шо найбільше треба, єк не палиці? Коби я. його дозимувала, а навесні лиш покладу при дорозі — та й не переїмо того хліба, шо люде намечут!

Петро спер голову на стрільбу і. чинився,, що бабиної бесіди, не чує.

Анничка кривила своє смагляве личко і божилася, що Петро хліба просити не буде, хоть би мав і загинути з голоду, а баба називала її дурною і казала, що вона сліпака не буде питати, а виведе на. сонце і лишить при. дорозі, бо сліпий має слухати видючого, коли хоче жити.

Анничка. почула в. собі коло Петра більше безпеки і перечила бабі та відповідала, що світ ще не видів, аби багацькі сини улицями простягали рук-и^ а тоді баба лютилася і голосно сердилася:

— Ей-га! шо. мн: за кнєзь великий! А ш не виділа, йких богачів наші на гаджюгах завадили! А ти де булаує к богачів з села на шибеницю гнали!. А. шибекичька май л інша від старецкого бука? Таже то трета зима у війні сходит, а на хліб нема кому робити!

Плеснула Петра по плечу і скаржилася, що Анничка корить її словами.

Петро підняв голову і заговорив, гей спросоння:

— Не варта жити сліпому, абих так здоров, шо.не варта!

З-над війтової голови рвався промінчик свічки до Петрового лиця, кружляв на ньому і нагле затремтів, наче збоявся, та й блід і утікав швидко на цвітучі двома чічками Аннич-чині очі.

Анничка, вдивлюючися в Петрове лице, крикнула:

— Ой, єкий же ти страшний, Петре!

— Страшний, саняку, бо очей немає. Генде в хаті вибий вікна, то пуду дає — не то шо очі у христінина,—вступалася баба.

Ка Петровому лиці виступали малі круглі рум'янці, як п'ятна червоні, і, тремтячи, більшали, як брижі на воді.

— Аді, вуйко війт покійник не такі страшні, єк ти, Петре,— не виходила з дива Анничка.

Петро краяв себе жалем, як хліб острим ножем:

— О, тепер я тобі дєкую, камрате, шо-с не раїв сліпому домів вертати, але-с радив з мосту у ріку штрикати.

— Бо таке житє одна чорна нічка. А тота нічка закрила гори, закрила полонини й зелені ліси.

— Най не кортит ті на верхи ногов ступити, лісами ходити.

— Най не забагаєси тобі ні дєді, ні нені, ні любої душки, ні села свого!

— Ти хотів дома найти собі друге сонце!

— А воно утекло від тебе!

— А воно згасло, єк твій світ погас!..

— Ану, видовбай вірлу очі, чи не тарахне собов у скалу креміиисту?

— Ану, вирви оленеви очі, чи не скочит у яр на пресподне?

— Бо коли ти став червачком, то ти до глини належний, ти порошок на дорозі.

— Таже ти, мой, убив свого дєдю своїми темними каг-лами!

— Таже ти, сліпаку, людям пуду даєш!

— А ти чого пішов за тугов, єк пес за слідом ґазди?

— Йди-ко ти, небоже, за дєдем на мандри!

— Бігай живко!

Підкликав сам себе і приподрював стрижену голову над цівкою козацької срільби.

Посягнув вдолину за язичок, і кріс луснув крізь його голову. Бризнула кров на стелю, ударив гук в стіни, впав Петро на землю. Верглася баба, закаменіла Анничка, і здригнулася трупарня.

І смерть перелетіла чорними крильми з дєді на синове лице.

Отік легкий вітрець подув мигом по трупарні. То Петрова душа летіла у село подивитися та поба-нувати.

Але схопилася з вугла дєдева душа і її подогонила та й завернула на зелене смеріччя, аби селом не смутилася, аби не з'їдалася.

До трупарні вбіг козак, питаючи, хто вистрілив. А коли уздрів на землі Петра і кріс верх нього, зараз відгадав і закляв всю жовнірську долю. А коли його умістив коло дєді, баба збувалася страху і, сховавши мантлю в бочку, подивляла:

— Єк файно лежут на смеріччю дєдя і син, ручки навхрест!

А відтак розкрила жовтий малай, а козак добув білу фляшку, і вечеряли смачно та й кликали Анничку. Але Анничка: ні та й ні.

А як козак поздоровкався з бабою фляшкою по шестому разі, тоді уступала з баби дубова твердість і вона жалувала і вмерлих, і тих бадіків, що коло вмерлих закутані лежали. Розповідала козакові, які то заживні ґазди, а козак був зобашний, коли баба взяла з-перед нього фляшку і пустилася частувати газдів. Підходила і припрошувала:

— Ану-ко скорнєйси, куме, та покушєй цеї чемериці, а подєкуеш мені та й цему ґазді з далекої України.

— Ану, загрій душу! Ану, отвори рот і потегни разок! Куми не відзивалися, а баба прогортала їм з очей чупер

і шукала життя рукою, але що тільки дотулилася їх чола, скрикувала, падькалася і дивувалася їх тихому й невидному сконові. *

А коли дійшла до Юф'яка мудрого, випустила з руки фляшку і, сплеснувши в долоні, жалібно скаржилася козакові:

— Ото, бадю, село гет вигибає!

А перед Анничкою баба зумівалася:

— Хоть іди горі, хоть іди долів, то з усего села лиш ми дві живі, бо я тото не рахую, шо світами бродит! Таки, бігме, село вигибає!..